

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏ VAQİF qızı QULİYEVA

SÖZLƏRİN TƏKRARINA ƏSASLANAN
RİTORİK FİQURLAR: XİAZM, EPANAFORA, EPİFORA

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər:_____

Məmmədbəyli Aysel İlqar qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....3-6

I FƏSİL. RİTORİKA VƏ LİŦVİSTİK PRAQMATİKA.....7-31

1.1. Ritorika, mənşəyi, ənənəvi tərifi və bölmələri.....7-26

1.2. Ritorika və fiqurativ dil.....26-31

II FƏSİL. RİTORİK FİQURLARIN AŞKARLANMASINA ÜMUMİ

YANAŞMA.....32-63

2.1. Ritorik fiqurlar.....32-49

2.2. Xiazm, epanafora, epifora.....49-63

NƏTİCƏ.....64-66

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....67-71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə ritorik fiqurların öyrənilməsi, onların ifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılır. Ritorik fiqurlar tədqiq olunarkən onların bir qismi tədqiqatdan uzaq qalmış və ya az araşdırılmışdır. Onlar içərisində təkrarın növləri olan xiazm, epanafora və epiforanın adını qeyd edə bilərik. Təkrar dilçilikdə daim araşdırılmış, ona müxtəlif elmi tədqiqatlar, məqalələr və s. həsr olunmuşdur. Lakin təkrarın bütün növləri heç də hər zaman eyni səviyyədə öyrənilməmişdir.

İstər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyində ritorik fiqurların müxtəlif kontekstlərdən araşdırılmasına xüsusi maraq vardır. Bu da ondan qaynaqlanır ki, bu dil fiqurları ilə bağlı dilçilikdə hələ də boşluqlar, araşdırılması lazım olan məqamlar mövcuddur. Ritorik vasitələrin, üslubi fiqurların ingilis dili əsasında tədqiqi, nitq prosesində və diskursda rolunun araşdırılmasına həsr olunmuş bu dissertasiya da bu baxımdan aktuallıq kəsb edir.

Mövzunun elmi yeniliyi. Tədqiqat işində elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilərək ritorika və onun tarixən keçdiyi inkişaf yolu, mənşəyi, sahələri xüsusilə araşdırılmış, daha sonra ingilis dilinin materialları əsasında üslubi və ritorik fiqurlar təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu zaman sözlərin təkrarına əsaslanan ritorik fiqurlar nümunələr əsasında araşdırılmışdır. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi bundan ibarətdir ki, burada təkrarın növləri olan xiazm, epianafora, epifora ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edilmiş, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dilinin materialları əsasında onların üslubi xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat işinin obyektı ritorik və üslubi fiqurlardır.

Tədqiqat işinin predmeti. İngilis dilinin materialları əsasında üslubi və ritorik vasitələrin tədqiqindən əldə edilən nəticələr tədqiqat işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında sözlərin təkrarına əsaslanan ritorik vasitələrin, əsasən də, xiazm, epanafora və epiforanın üslubi və linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- Ritorikanı natiqlik sənəti kimi araşdırmaq və mənşəyini müəyyən etmək;
- Linqvistik praqmatika və ritorika arasındakı əlaqəni aşkar etmək;
- Dilin fonetik, leksik, qrammatik qatları üzrə üslubi və ritorik fiqurları göstərmək;
- Dildə sözlərin təkrarı ilə yaranan ritorik vasitələri müəyyən etmək;
- Xiazm, epanafora, epiforanın üslubi və linqvistik xüsusiyyətlərini qeyd etmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ingilis dilində atalar sözlərinin dil səviyyələri üzrə tədqiqinə dair müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir. K.M.Abdullayev, T.Ə.Əfəndiyeva, A.İ.Məmmədbəyli, A.M.Bəylərova, A.S.Seyidova, kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasından əldə edilən nəticələrdən bu mövzuya dair magistr dissertasiyalarının, diplom işlərinin, kurs və sərbəst işlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti əldə edilən nəticələr sayəsində ritorik vasitələrin nitqdə və diskursda işlənməsində, onların daha dolğun qavranılmasında istifadə olunmasından ibarətdir.

İşin aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində Filologiya və jurnalistika nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “Xiazm, epanafora və anafora üslubi fiqur kimi” adlı məqalə çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 2 fəsil, 4 yarım fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsil “Ritorika və linqvistik praqmatika” adlanır. Bu fəsildə ritorika və linqvistik praqmatikanın ümumi xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsil “Ritorika, mənşəyi, ənənəvi tərifləri və bölmələri” adlanır. Burada natiqlik sənətinin mahiyyəti açıqlanmış, antik dövrdən bu günə qədər ritorikaya

verilən təriflərə nəzər salınmışdır. Bununla belə natiqliyin növləri, eyni zamanda ritorikanın bölmələri ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Yunanlar ənənəvi ritorikanı sözlə inandırma, nitq ustalığı kimi dəyərləndirirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, ritorika mənəviyyat, müdriklik, aktyorluq bacarığı kimi üç əsas ideyaya malik olmalıdır. Bununla yanaşı olaraq savadlılıq, mədəniyyət, natiqlik istedadı da onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Köhnə və ya kanonik, yəni nümunəvi ritorika beş hissəyə bölünürdü. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İnvensiya;
2. Dispozisiya, yəni mövqe tutma;
3. Elokusiya (bəlağət) və ornament;
4. Memoria;
5. Aksiya (ifa).(10,9)

Aristotel “Ritorika” əsərində ilk dəfə natiqlik sənətinin elmi əsaslarını təqdim edərək onu insan fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti kimi təqdim edir və burada üç əsas məsələyə toxunur. Bunlar dil, üslub və nitqin strukturu məsələləridir.

İkinci fəslin ikinci yarım fəsli “Ritorika və fiqurativ dil” adlanır. Burada “fiqurativ mənə” və “fiqurativ dil” anlayışları məcazlar kontekstində izah edilir. Tədqiqatalarda bu məfhumlar semantik və koqnitiv müstəvidə araşdırılmışdır. Fiqurativ mənə və ya dil məcazlıqla bağlıdır. Məcazlıq isə sözün çoxmənəlilik və polisemiya ilə bağlı olaraq ortaya çıxır. Hər bir söz ilkin, həqiqi mənaya malikdir. Sonradan qazanılan mənə isə məcazi və ya metaforik mənə adlanır.

İkinci fəsil “Ritorik fiqurların aşkarlanmasına ümumi yanaşma” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Burada ritorik fiqurlar konkret dil vahidləri əsasında təhlil edilmişdir.

İkinci fəslin birinci yarım fəsli “Ritorik fiqurlar” adlanır və dilin müxtəlif səviyyələrində rast gəlinən üslubi fiqurlar nümunələr əsasında təhlilə cəlb olunmuşdur. Dildə ritorik vasitələr iki formada çıxış edir: fikri fiqurlar və söz fiqurlar. Fikri fiqur dedikdə “fikirlə oyun prosesini özündə ehtiva edən” ritorik vasitələr. Fikri fiqurlara antiteza, sual və xitablarla, qradasiya, kontrast və pauzalar və s. aid edilir.

Söz fiqurları isə sadə quruluşludur, nitqdə fikrin nominativ və emosional ifadəsinə xidmət edir. Təkrarın növləri söz fiqurlarına aiddir.

İkinci fəslin sonuncu yarım fəslı “Xiazm, epanafora, epifora” adlanır və adında qeyd olunan təkrar növlərinin hər biri ayrılıqda geniş şəkildə tədqiq olunur.

Xiazm kəsişmə, çarpazlaşma məzmunu ifadə edir. Üslubi fiqur kimi simmetrizmə əsaslanır və paralellik xüsusiyyətinə malikdir. Xiazm paralelizmin növlərindən biridir. Paralelizm çarpazlama vasitəsilə fikrin ifadəliliyini qüvvətləndirən və emosionallıq, ekspressivlik yaradan üslubi-sintaktik fiqurdur. Xiazm cümlə daxilində verilən mənənin ikinci cümlədə tərs sıra ilə ortaya çıxmasıdır. Bu halda cümlə üzvləri çarpaz şəkildə yerləşdirilir və bu cür quruluş xiaistik quruluş adlanır.

Epanafora təkrarın növlərindən biridir və dilçiliklə bağlı tədqiqatlarda onu anadiplosis də adlandırırlar. Bu ritorik fiqur misra və ya cümlənin son nitq vahidinin sonrakı misra və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanmasına xidmət edir. Epanaforanın dialoji nitqdə işlənən əlaqələndirici funksiya daşıyan replika-təkrar kimi növü də vardır.

Təkrar növləri içərisində epifora da xüsusi ilə seçilir və hərfi mənada *sonluq* mənəsini verir. Epifora eyni dil vahidinin ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, cümlələrin sonunda təkrar edilməsidir.

Nəticə hissədə tədqiqatdan əldə edilən nəticələr verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında isə müxtəlif dillərdə elmi-tədqiqatlar, məqalələr, bədii əsərlər əksini tapmışdır.

I FƏSİL.

RİTORİKA VƏ LİŊVİSTİK PRAQMATİKA

1.1. Ritorika, mənşəyi, əənəvi tərifi və bölmələri

Natiqlik sənəti hər xalqda özünəməxsus şəkildə formalaşsa da, ilk klassik forması antik dövrdə Yunanıstanda, daha sonra isə Romada təzahür etmişdir. Ritorikanın elmi fənn kimi yaranma tarixi e.ə. V əsrdən hesablanır. Klassik ritorika ilk dəfə Qədim Yunanıstanda yaranmışdır. Mənşəcə yunan sözü olan ritorika iki mənada işlədilir:

1. Natiqlik sənətindən bəhs edən elm, nəzəriyyə;
2. İbarəli, gözəl, lakin səthi nitq, geniş mənada üslubiyyat. (10, 7)

İlkin dövrlərdə ritorika “gözəl danışmaq məharətin”dən daha çox “danışmaq məharət”i ilə bağlı olub fərqli anlayışlara malikdir.

Görkəmli natiq, ictimai və dövlət xadimi olan Demosfen natiqlik sənətinin inkişafında, onun ictimai əhəmiyyətinin artmasında və tanınmasında böyük rola malikdir. Siseron belə hesab edirdi ki, natiqlik elmdən yox, elm natiqlik sənətindən yaranır. O, fikrinə bunu da əlavə edirdi ki, heç kim heç vaxt elmsiz, hərtərəfli təhsil almadan natiqlik sənətinin zirvəsinə qalxa bilməyib. (10, 6)

Natiq ritorikalarda əsasən dövləti idarə edən siyasi xadim kimi dəyərləndirilir. Antik dövrün nəzəriyyəsinə və inamına görə dövlət xadimi gözəl danışmağı, hadisələrin mahiyyəti, qarşılıqlı əlaqəsini, insan hüquqlarını düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Əgər dövlət xadimi bunu bacarmasa, bu halda ölkədə hərc-mərclik yaranar, hakimiyyəti idarə edən şəxs nüfuzdan düşər. Siseran vurğulayır ki, Perikl öz natiqliyi, müdrikliyi nəticəsində istər mülki, istərsə də hərbi işlərdə Afinaya qırx il rəhbərlik edib. Əgər natiq gözəl danışmağı və müdrikliyi özündə birləşdirirsə, o zaman onu filosof adlandırmaq olar. Lakin elə natiqlər də vardır ki, işi dərindən bilməsinə baxmayaraq onu gözəl ifadə etməyi bacarmır. Bunu fərasətsizlik adlandırırıq. Hər

filosof natiq ola bilmir və bunun nəticəsində filosof natiqdən aşağı səviyyədə durur. Natiq filosofların öyrəndiyi bütün bilikləri mənimsəməyi bacarır. Siseron bu fikrə münasibətini aşağıdakı kimi ifadə edir:

“Fəlsəfəni bilmədən bizim axtardığımız natiq yetişə bilməz... Həqiqətən də zərurət kəsb edən rəngarəng predmetlər barəsində fəlsəfəni bilmədən heç kim geniş və əhatəli danışa bilməz. Fəlsəfə təhsili almadan predmetin cinsini, növünü, ondakı həqiqi cəhətlərlə yalanı bir-birindən seçə bilmərik, oradakı ziddiyyətləri görə bilmərik”. (10, 18) Siseronun fikrincə, natiq hüququ da bilməlidir, çünki dövləti idarə etmədə, məhkəmə prosesində, ictimai-siyasi mübarizədə hüququ dərinləndirən öyrənmədən gözəl nitq söyləmək olmaz. Ancaq hüquq elmini dərinləndirən hər adam natiq kimi yetişmir, natiq isə hüququ da, ritorikanı da mükəmməl bilir. (10, 18-19)

Ritorika natiqliyə bir sənət kimi yanaşmış və bir neçə istiqamətdə nəzər yetirmişdir. İlk öncə onu deyə bilərik ki, Siserona görə, nitqin çiçəklənməsi, gözəlliyi onun predmetini hərtərəfli bilməklə ilə əlaqəlidir. Çıxış edən seçdiyi predmetin məzmununu tam mənimsəməlidir, əks halda natiqlik sənətindən danışmaq düzgün olmazdı. Məzmunuz nitq dinləyicinin gülüş hədəfinə çevrilər. Əgər natiq bilmədiyi hadisə, predmet haqqında danışarsa, o zaman onun çıxışı uğurlu alınmaz, hətta deyə bilərik ki, bilmədiyi predmet haqqında danışa bilməz.

Digər bir məsələ natiq və dinləyicilər probleimidir. Danışanın məharətini, dinləyicilərin münasibətini əks etdirən natiqlik sənətində əgər dinləyicilər olmazsa, bu zaman nitqin məharəti də ortaya çıxmaz.

Natiqlik sənəti haqqında məsələyə gəldikdə isə Siseronun “Brut, yaxud məşhur natiqlər” traktatında natiqlik sənətinin cəmiyyətdəki rolunu necə qiymətləndirməsini izah edə bilərik:

“Natiqlik-sülhün peykidir, asudə vaxtın, dilçiliyin müttəfiqidir, elə bir yaxşı qurulmuş cəmiyyətin tərbiyəçisidir”. (6, 57)

Əgər cəmiyyətin bu sənətə ehtiyacı olmasa idi, nə ritorika məktəbləri yaranardı, nə ritorika dərsləkləri yazılardı, nə də görkəmli natiqlər yetişərdi.

Ritorika natiqlik sənəti nəzəriyyəsi, gözəl danışıq nəzəriyyəsi, səlis, yaxşı danışa bilmək bacarığı haqqında elmdir. Natiqlik sənəti ictimaiyyət qarşısında çıxışların ən yüksək səviyyəsidir. Belə hesab edə bilərik ki, natiqlik, gözəl danışıq incəsənətin bir növüdür. Buna görə də onu tez-tez poeziya və aktyorluq yaradıcılığı ilə müqayisə edirlər. Natiqlik sənətini başqa elmlərlə əlaqəsini göstərməyə imkan verən bir sıra səbəblər var:

1. Natiqlik sənəti, demək olar ki, bütün elmlərin nailiyyətlərindən istifadə edərək onları təbliğ edir və məşhurlaşdırır.
2. Bir çox ideyalar və fərziyyələr ictimaiyyət qarşısındakı nitqdə, mühazirələrdə, məlumat və söhbətlərdə şərh edilir.
3. Müəyyən elmlərin təsnifat sistemində natiqlik sənəti də daxildir, bu da onları əsaslandırmağa, ümumiləşdirməyə, təhlil etməyə, sübut etməyə imkan verir. (23,48)

Yuxarıda qeyd edilən bölgünü ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, ritorika ictimai nitqlərin mürəkkəb intellektual-emosional birliyi.

Natiqlik sənətinə sosial hadisə kimi də yanaşmaq olar. İctimai əhəmiyyətə malik olan məsələlərin müzakirəsi, həll edilməsi natiqlik sənətinin sosial hadisə kimi yaranmasına səbəb oldu. Natiqlik sənətini “demokratiyanın mənəvi övladı” da adlandırmaq olar. Çünki idarəetmənin demokratik formaları, vətəndaşların ölkənin siyasi həyatında fəal şəkildə iştirak etməsi natiqlik sənətinin meydana gəlməsini, inkişafını, həyati əhəmiyyətli problemlər ilə əlaqəli olan fikir mübadiləsini, mütərəqqi ideyaları və sairəni şərtləndirirdi.

Natiqlik sənəti konkret tətbiq sahəsindən asılı olaraq tarixən müxtəlif növlərə bölünür. Bəzi müəlliflər şifahi çıxışları monoloji və dialoloji, başqaları isə emosional və rəşional olaraq təsnif edirlər. Nitq sosial baxımdan bir sıra funksiyaları yerinə yetirdiyi üçün müəyyən formaları birləşdirən bir neçə əsas növə bölünür:

1. Sosial-siyasi natiqlik;
2. Akademik natiqlik;

3. Məhkəmə natiqliyi;
4. Sosial-məişət natiqliyi;
5. Dini-məscid (kilsə) nitqi. (25,15)

Sosial-siyasi natiqlik natiqliyin digər növlərindən daha çox inkişaf edib yayılmışdır. İctimai-siyasi hadisələrlə əlaqəli kütlə qarşısında, radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışları tez-tez dinləyirik. Respublikamızın prezidenti İ.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici vəziyyəti ilə əlaqədar olan, ölkənin daxilində baş verən ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunmuş çıxışları siyasi natiqliyin ən dəyərli nümunələrindən biridir. Azərbaycanda siyasi natiqliyin, ümumiyyətlə natiqlik sənətinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu danılmazdır. Ümummillə lider Heydər Əliyevin örnək xarakterli çıxışları, nitqləri Azərbaycan dilinin şifahi nitqinin düzgün, dəqiq, ifadəli danışıq normalarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində əvəzəlməz rolunu oynamışdır. Onun nitqini siyasi natiqliklə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Buna səbəb odur ki, onun natiqliyi həm akademik natiqliyin, həm siyasi natiqliyin, həm inzibati-idarəetmə natiqliyin, həm də bədii natiqliyin bütün çalarlarını özündə ehtiva edir. (20,19)

Prokuror, vəkil, şahid, müttəhim, xalq hakiminin nitqi olan məhkəmə natiqliyi ittihamedici və müdafiəedici xarakterə malik olur. İttihamçı elə bir nitqə sahib olmalıdır ki, yüksək səviyyədə, aydın və səlis olmaqla bərabər dərin sübutlara, dəlillərə, təhliletməyə, faktlara, obyektivliyə, ədalətə əsaslanaraq təsirli və inandırıcı olsun. Müdafiəediciyin nitqi də sübutlara və dəlillərə əsaslanmalı, eyni zamanda dəqiqliyə, səmimiyyəyə, qanunun aliliyinə əməl etməlidir. Tarix etibarilə daha qədim olan məhkəmə natiqliyi qədim Yunanıstanda böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Məşhur Solon qanunlarının bir sıra müddəaları öz mənafeyini qorumaq üçün məhkəmədə çıxış etməyi hər bir aqinalının bərcy hesab edirdi. Məhkəmə natiqliyinin inkişafında bu qanunun mühüm rolunu oynamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında məhkəmə natiqliyinə Rusiyada, Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində rast gəlinir rast gəlinirdi. Rusiyada həmin dövrün bir sıra ziyalı

şəxsləri, yazıçılar, alimlər və başqaları məhkəmə salonlarına gedirdilər ki, vəkillərin, ittihamçıların, bəzi hallarda da müttəhimlərin nitqini dinləsinlər.

Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyi müəyyən bir dövr keçmişdir. Məhkəmə salonlarında qüvvətli, təsirli çıxışlar edən, insanların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi cəmiyyət tərəfindən hər zaman dəyərləndirilmişdir. Uzun illər xalq hakimi, sonra isə vəkil işləmiş ədliyyə müşaviri İman İmanov pafosla söylənilən nitqə, fikrini aydın ifadə etmək üçün münasib sözlər, ifadələr istifadə edən, dediklərini əsaslandırmaq üçün lazım gəldikcə faktlara, dəlillərə müraciət edən, şərhini məntiqi əsasda qurmağa çalışan dəyərli natiqlərdən idi. Eyni zamanda natiq əgər lazım olarsa, obrazlı ifadələr, aforizmlər, zərbi-məsəllər, rəngarəngliyə malik olan müraciət formaları və sairədən istifadə edirdi və nəticədə ortaya zəngin və xoşagəlimli nitq ortaya çıxırdı.

Əgər söhbət məhkəmə natiqliyindən gedirsə, bu zaman uğurlu nəticələr üçün bir sıra şərtlər vacib sayılır:

1. Natiq nitqin predmetini, müsbət və mənfi cəhətlərini yaxşı bilməli;
2. Yalana yol verməməli;
3. Natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə edə bilməlidir.

(2, 131)

Akademik natiqliyə beynəlxalq konfransda, akademiya və elmi müəssisələrdə edilən çıxışlar, məruzələr, qeyd edilən elmi məlumatlar və sair daxildir. Bu nitq elm adamlarının, alimlərin, yüksək hazırlıqlı ziyalıların, müəllimlərin elmi-praktik konfranslarda, ali məktəb auditoriyalarında, radio, televiziya verilişlərində, müdafiə sovetlərində və sair yerlərdə ifadə edilir. Bu nitqin natiqliyin digər növlərindən fərqi ondan ibarətdir ki, fikirlər ardıcılığa, məntiqliliyə, söylənilənlərin sübut və dəlillərlə ümumiləşdirilməsinə əsaslanır, yaradıcı əhəmiyyət kəsb edir, yaradıcı insanlar, alimlər və başqaları öz tədqiqatlarından alınmış nəticələri həm yazılı, yəni əsərlər, monoqrafiyalar, məqalələr şəklində, həm də şifahi üsulla başqalarına ötürürlər. Əgər insanlar nitqi başa düşürlərsə, orada şərh edilənlərə inanırlarsa, mühazirəçinin ifadə

etdikləri reallığa əsaslanırsa, dinləyicilər tərəfindən qəbul edilirsə, deməli bu nitq yararlı nitqdir.

Akademik natiqliyin üç əsas növü vardır:

1. Bilavasitə akademik natiqlik özü;
2. Ali məktəb natiqliyi;
3. Məktəb natiqliyi. (23, 12)

Bilavasitə akademik natiqliyə alimlər arasında elmi məruzə, referat, icmal, ali məktəb natiqliyinə mühazirə, silsilə mühazirələr, məktəb natiqliyinə müəllimin nəqli, məktəb mühazirəsi sair aid edilir.

İctimai-məişət natiqliyi demək olar ki, nitqin ən geniş yayılmış növlərindəndir. Gündəlik həyatımızda insanların müxtəlif münasibətlə, məsələn yubileylərdə, ad günlərində, toylarda, bayramlarda, dəfn mərasimlərində və sair yerlərdə başqaları qarşısında çıxış etdiyi hallarla qarşılaşa bilərik. Bu nitqlər məişət zəminində söylənilir və bir sıra əlamətlərinə görə digərlərindən seçilir. Bu nitqin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, haqqında danışılan insanlar haqqında yalnız təriflər deyilir, obrazlı ifadələr, təmtəraqlı cümlələr üstünlük təşkil edir. İctimai-məişət natiqliyi yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə edilir. Yubileylər əsasən iki formada təşkil olunur. Bunlardan biri elm, mədəniyyət xadimi, yazıçı, aktyor, əmək və müharibə veteranları kimi görkəmli adamların, əlamətdar və tarixi günlərin qeyd edilməsi zamanı, digəri isə kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla, yaxınlarla keçirilən yubiley şənlikləri zamanı qeyd edilir. Fərqli formalara sahib olan yubileylərdə ifadə edilən çıxışlar da, nitqlər də fərqli olur.

Qeyd etdiyimiz birinci formada tədbir əsasən ciddi planda təşkil edilir və proses ilk öncə bir nəfərin, müəssisənin rəhbəri və ya orada çalışan mötəbər adamlardan birinin giriş nitqinin dinlənməsi ilə başlayır. Daha sonra isə müəyyən edilmiş çıxışlar, xatirələr söylənilir. Burada daha çox yubilyarın əmək fəaliyyətindən bəhs edilir və ifadə edilən nitq, istifadə edilən sözlər, cümlələr nizamlanmış şəkildə olur, zarafata, replikalara yol verilmir.

Digər forma yubiley şənliklərində isə yubilyarın mənəvi keyfiyyətləri, xarakteri, insanlara münasibəti, ailədə, cəmiyyətdə yeri, mövqeyi və sair haqqında məsələlər diqqət mərkəzində olur. İncə yumor, zərif-duzlu atmacalar təşkil edilən yubileyin bu formasında müşahidə edilə bilər.

Orta əsrlərdə din hakim mövqə qazanaraq öz ideyaları ilə yaşayıb inkişaf edirdi. Azərbaycan dini natiqliyin inkişaf etməsi ərəblərin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Ərəblərin apardığı siyasət və islam dininin təbliği dini natiqliyin möhkəmlənməsinə təkan verdi. Dini məktəblər, mədrəsələr, Qurani-Kərimin tədris edilməsi dini natiqliyin inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Həmin illərdə dini natiqlik məktəblərdə “bəlağət” adı ilə keçilirdi. Dini natiqliyin bu gün Azərbaycanda geniş yayılmasına səbəb xalqımızın islam dininə olan inamı ilə əlaqəlidir. (23,17)

Antik ritorikalarda natiqlik sənətinin üç növündən- siyasi natiqlikdən, məhkəmə natiqliyindən, məişət natiqliyindən bəhs edilmişdir, dini natiqlik və akademik natiqlikdən demək olar ki, heç danışılmır. Hətta Siseron traktatında siyasi natiqlikdən, məhkəmə natiqliyindən geniş şəkildə söhbət açaraq onları bir-birindən fərqləndirmiş, lakin məişət natiqliyi isə bir növ nəzərdən qaçıb. (10,12)

Bu təsnifat müasir natiqlik sənətini kifayət qədər geniş əks etdirsə də, onun bütün növlərini əhatə etmir. Qeyd etdiyimiz təsnifatdan əlavə olaraq, natiqlik sənətinin digər növləri də aşağıda qeyd edilmişdir:

1. Parlament natiqliyi sosial-siyasi natiqliyin bir növü kimi;
2. Diplomatik natiqlik (beynəlxalq konfransda nitq və diplomatik akt prosesində natiqlik);
3. Hərbi natiqlik (əmr-nitq, təlimat-nitq, hərbi-siyasi mövzuda çıxış, ruhlandırıcı nitq, çağırış);
4. Ticarət nitqi (reklam);
5. Müəhazirə-təbliğat nitqi (elmi-nəzəri müəhazirə, elmi-kütləvi müəhazirə, elmi-metodik müəhazirə, kino-müəhazirə, müəhazirə-ekskursiya, müəhazirə-konsert,

mühazirə-məlumat, söhbət, reportaj, xatirələr, təlimat, nümayiş, silsilə mühazirələr);

6. Dialoji natiqlik (mübahisə, diskussiya, disput, söhbət, işgüzar müşavirə, intervyu, mətbuat konfransı, işgüzar oyun, “dəyirmi masa”, sual-cavab gecəsi və sair). (25, 190)

Nitqin hər növü xüsusi üslub tələb edir. Natiq üslubu natiqin istifadə etdiyi söz psixoloji və zahirə əlamətlərin toplusu əsasında formalaşır. Üslub nitqin bütün elementlərini özündə əks etdirir və müəllifin fərdi istedadının göstəricisidir. Duyum dili, danışiq manerası, həssaslıq, auditoriyada dəqiqlik, əvvəlcədən hazırlaşmadan istifadə edilərək yeri gələndə dəyişməyi bacaran natiq üslubu natiqlik sənətinin daxili vəznidir. Natiqlik sənətində natiq şəxsiyyəti və üslub bir-birini tamamlamalıdır. Nitq mədəniyyətinin üslubları bunlardır:

1. Danışiq dili üslubu;
2. Lokal dil üslubu;
3. Şifahi dil üslubu. (26,100)

Tədqiqatlar göstərir ki, natiqlik sənətinin inkişafı cəmiyyət həyatında baş verən keçid dövrlərində daha fəal şəkildə müşahidə edilir. Natiqlik sənəti insanları inandıraraq, ilhamlandıraraq ümumi iş ətrafında birləşdirmək və istiqamətləndirmək amalına xidmət edir.

Ritorikanın dirçəlişinə XX əsrin ortalarında Qərbdə və Şərqdə təsadüf edilir. Yeni dövr cəmiyyətin kapitallaşması və kütlələrin demokratikləşmə uğrunda mübarizəsi siyasi və məhkəmə natiqliyinin dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. Siyasi natiqliyin inkişafı ilk dəfə parlament debatlarında, məhkəmə natiqliyi isə burjuaziya cəmiyyətinin demokratikləşməsi nəticəsində təşəkkül tapmışdır.

Hər bir insanın fikri sözlə bağlıdır. Əgər bir insanın heç bir fikri yoxdursa, bu zaman o, lazım olan sözləri də tapa bilməyəcək. Bu o deməkdir ki, söz ehtiyatı kəsik olan insan öz fikrini parlaq və anlaşıqlı şəkildə ifadə etməyi bacarmayacaq. Nəticədə ritorikaya “fikirdən-sözə” istiqaməti ilə yanaşa bilərik. (20,7)

Ritorika elə bir elmdir ki, kimsə onun əsaslarına yiyələnmək istəyirsə, bu elmin dəqiq qaydalarına əməl etməlidir. “Sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var”. (2, 30) Eyni zamanda ritorika həmçinin həqiqi incəsənətin elə əsas xüsusiyyətinə sahibdir ki, heç bir qayda uğurlu nəticə əldə olunacağına təminat vermir. Buna görə də yaradıcı təfəkkürün mövcudluğu vacib şərtidir. Cəmiyyət qarşısında çıxış etmək bacarığı insanın həm məntiqi, həm də ifadəli təfəkküründən irəli gəlir.

Yunanlar ənənəvi ritorikanı sözlə inandırma, nitq ustalığı kimi dəyərləndirirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, ritorika mənəviyyat, müdriklik, aktyorluq bacarığı kimi üç əsas ideyaya malik olmalıdır. Bununla yanaşı olaraq savadlılıq, mədəniyyət, natiqlik istedadı da onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Köhnə və ya kanonik, yəni nümunəvi ritorika beş hissəyə bölünürdü. Bunlar aşağıdakılardır:

6. İnvensiya;
7. Dispozisiya, yəni mövqe tutma;
8. Elokusiya (bəlağət) və ornament;
9. Memoria;
10. Aksiya (ifa). (10,9)

İnvensiya sözü fikrin kəşf edilməsi, nitqin məzmununun hazırlanması kimi tərcümə edilir. Ritorikanın bölməsi kimi invensiyanı nitqin mövzusunun nəyin haqqında getməsi ilə əlaqədar olaraq problematikanın işlənilib hazırlanması kimi anlamaq olar. İnvensiya fərdi və ictimai maraqları uyğunlaşdırır. Yəni bu o deməkdir ki, danışan üçün vacib olan mövzu şaquli istiqamətdə dərəcələrə elə bölünür ki, o, danışanın bilik səviyyəsinə uyğun olur, dah sonra dinləyicilərin başa düşmə pilləsi “iştirak edənləri” nəzərə almaqla üfüqi istiqamətdə konkret verilmiş nitq situasiyasına köçürülür. (7,75-76)

Dispozisiya dedikdə rus ritorikalarında yerləşmə, nitqin janrı ilə əlaqləndirilməsi kimi başa düşülürdü. Klassik ritorikada dispozisiya genişləndirmə kimi tərcümə edilir

və məlumatları təşkil etmə məharəti, planın ideya kimi, kompozisiyanın isə reallıq kimi nəzərdən keçirilməsi başa düşülür. Bu bölmə fikirlərin inkişafını əks etdirməklə yanaşı olaraq, bunun çıxış edən insan üçün məlumatı proses kimi qavramasını nəzərdə tuturdu. Dispozisiyanın əsas tələbləri aşağıdakılardır:

1. Məlumatın dəqiq bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi;
2. Həm ensiklopedik, həm də komparativ materialdan istifadə etməklə, onun hissələri arasında daxili əlaqənin təmin edilməsi. (7,76)

Ancaq ritorikaya aid bəzi əsərlərdə qeyd edirlər ki, bu tələblər bir-birini inkar edir. Buna görə də dispozisiyanın tələbləri bəzi hallarda məlumatın dəqiq bölgüsü və ya onun hissələri arasında daxili əlaqənin yaradılması kimi ifadə edilir.

Elokusiya və ornament ifadə və bənzətməni nəzərdə tutur, bəzən fiqur da adlandırılır və bir sıra kateqoriyalara bölünür:

1. Aptum- məqsədəuyğun dil vasitələrinin seçimi;
2. Puritas- qrammatik cəhətdən düzgünlük;
3. Perspecuitas- fikrin səlisliyi;
4. Ornatus- ifadənin gözəlliyi. (11, 77)

Memoria hazırlanmış mətnin yadda saxlanması, yaddaşın, onun yüksək hazırlığının məşqidir. Bu bölmə yaddaşı möhkəmlətmə üsulları işləyib hazırlayır. Bu üsullar çıxış edənin həm operativ yaddaşına və ona məxsus ensiklopedik biliklərin cəminə, həm də natiqə söylədiyi nitqin strukturuna nəzarət etməyə və zəruri hallarda ona yaxşı məlum olan bilik sahəsindən hər hansı məlumatı çıxışına daxil etməyə imkan verən xüsusi materialın yadda saxlanması üsullarına arxalanması üçün imkanlar yaradır. Əgər natiq memoriyaya yiyələnirsə daima bildiyi məlumatlardan tez istifadə edə bilər, eyni zamanda öz nitqini asan şəkildə qura bilər.

Aksiyaya isə nitqə qüsursuz yiyələnmə, şifahi ifadəlilik ustalığı, özünü idarə etmək bacarığı, jestlər və sair daxildir.

Ritorikanı həmçinin ümumi şəkildə təsiretmə ustalığı da adlandırırdılar. Onun başa düşmə və iradə kimi iki əsas kateqoriyası da vardır. Onu da vurğulamalıyıq ki, hər bir təsir fəaliyyətdir. Elə buna görə də ritorika da bir fəaliyyətdir. Ritorika geniş mənada akt, nəqsədyönlü fəaliyyət kimi dəyərləndirilir. Bir fəaliyyət kimi ritorika klassik mənada aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1. Müəyyən xassə (təbii yaxud fitri keyfiyyət);
2. Metod, qayda və tövsiyələrin sistemli şəkildə şərhli;
3. Praktika, yaxud modellərin öyrənilməsi və bənzətmə ilə birlikdə çıxışları yazmaqda çalışmaları. (5,140)

Nitq əlaqəsinin müasir nəzəriyyəsində ritorika natiqlik ustalığı haqqında elm kimi, natiqlik sənətinə aid qaydalar toplusu, yaxud tədris fənni kimi, natiqlik sənətindən həddindən artıq istifadə kimi başa düşülür.

Aristotel “Ritorika” əsərində ilk dəfə natiqlik sənətinin elmi əsaslarını təqdim edərək onu insan fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti kimi təqdim edir və burada üç əsas məsələyə toxunur. Bunlar dil, üslub və nitqin strukturu məsələləridir. Müəllif bunu da əlavə edir ki, əgər nitq aydın deyilsə, məqsədə nail olmaq çətinidir. (6,14)

Nitq gözəlliyi ilə seçilməlidir, yerli-yerində istifadə edilməlidir, nitq üçün nəzərdə tutulmuş materiallar elə uğurlu olmalıdır ki, həmçinin dinləyicilər bilik əldə etsin. Sadəlik keyfiyyətlərə malik olan nitq yaxşı nitq hesab edilir. Natiqin nitqi emosional və ruhlandırıcı olmalı, nitqin üslubuna daha çox diqqət verməlidir. Çünki üslubun əsasında düzgün danışıma dayanır. Üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığıdır. Nitqi aydın olan natiq məqsədinə də tez çatacaq. Düzgün danışmaq üçün aşağıda qeyd olunmuş beş əsas şərtə əməl etmək lazımdır.

1. Bağlayıcıların düzgün işlədilməsi;
2. Xüsusi sözlərin işlədilməsi;
3. İkimənalı ifadələrin olmaması;
4. Adlardan cinsə görə düzgün istifadə edilməsi;

5. Sözlərin ardıcılığının gözlənməsi. (9,122)

Ritorika üç əsas hissədən təşkil olunmuşdur:

1. Nitqin tərtibi prinsipləri;
2. Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyətlər;
3. Nitq texnikası, natiq nitqində tətbiq olunan vasitələr, üsullar. (2,11)

Aristotel elmi ritorikanın əsas kateqoriyalarını etos, loqos, pafos kimi göstərirdi. Etos nitqin münasibliyi, onun bu nitqi qəbul, yaxud rədd edəcək dinləyicilərin mənəvi tələblərinə müvafiqliyidir. Bu tezisdə dinləyicilərə, müraciət olunana hörmət nəzərdə tutulur. Pafos nitqin yaradıcısının dinləyicilər qarşısında inkişaf etdirilən niyyəti, ideyasıdır. Bu tezisdə danışanın mövqeyi, onun əqidəsi mərkəzləşir. Loqos söz, dil vasitəsi, həmçinin məntiqdir, natiq onlardan məqsədinə çatmaq, dinləyicisini inandırmaq üçün istifadə edir. (6, 19)

Ritorika dair tədqiqatlarda nitqin aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Əzəmətli-vüqarlı tip- burada əzəmətli sözlər və ona uyğun maneralar;
2. Orta-səciyyəli-miyana tip - bu tipdə adi maneralar və ümumişlək sözlər;
3. Zərif-gözəl tip - zarafat, şənlik və komik vəziyyətləri əks etdirən sözlər, maneralar;
4. Zəif-kasıb tip - adi danışmaq dilinə məxsus sözlər, maneralar;
5. Güclü-qüvvətli tip - rəngarəng üsulları əhatə edən nitq;
6. Təhrif olunmuş tip - quru nitq, sözsüz nitq, zövqsüz nitq, səliqəsiz nitq, aydın olmayan nitq və sair tiplərə ayrılaraq onların əlamətlərini əks etdirir.(13,46)

Ritorika iki mərhələdən ibarətdir və eyni yaradıcı təbiətə malikdir:

1. Natiq fikri, onun gəzdirdiyi, ətraflı düşündüyü ideya və mövzu;
2. Natiq nitqinin, fikir və mövzunun real ifadə olunması, açıq şəkildə yerinə yetirilməsi. (15, 26)

Əslində natiq mühazirə zamanı üç şəxs kimi - müəllif (dramaturq), quruluşçu (rejissor), icraçı kimi çıxış edir. (15, 27)

Ritorika qədim Yunanıstanda növə görə təsnif edilirdi:

1. Siyasi və məşvərət nitqi;
2. Məhkəmə nitqi;
3. Təntənəli nitq və ya epidektik nitq. (10,23)

Hər bir nitq müxtəlif məqsədləri yerinə yetirir. Məhkəmə, məşvərətçi, epidektik nitqlərin predmeti ritorik nitqin üç növü ilə əlaqədardır. Nitqin bu növləri ya məsləhət verir, ya yaxınlıq etməyi öyrədir, ya fikrindən daşınmağa, pisliyi rədd etməyə, fikirləşməyə və sair sövq edir.

Nitq insanın daxili aləmini açıb göstərən köməkçi vasitədir. İnsanları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün hər şeydən əvvəl ünsiyyətdə olmaq, təmasda olmaq vacib şərtidir. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat da bu dediklərimi təsdiq edir: “Ey insan, danış, səni tanıyım”.

İnsanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissələrindən biri olan nitq mədəniyyəti dedikdə nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə vasitəsi və imkanlarından nitqin məqsədinə və məzmununa uyğun olaraq istifadə edilməsi, dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyyət məsələlərini araşdıran dilçilik sahəsi və sair kimi başa düşmək olar. Nitq mədəniyyəti həm yazılı nitqi, həm şifahi nitqi əhatə edir. Yaxşı və mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər, daha dəqiq desək, aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik və sair kiçik mədəni nitqin keyfiyyətləri vardır ki, natiqlik sənətində əhəmiyyətli rola malikdirlər.

Aydınlıq dedikdə biz onu nəzərdə tuturuq ki, dinləyici və oxucu nitqi asanlıqla başa düşsün. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşmışdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur” (2, 32)

Nitq zamanı aydınlıq o halda pozula bilər ki, çıxış edən sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və sair yaxşı bilməsin, zəngin söz ehtiyatına sahib olmasın, düzgün tələffüz olmasın, normal intonasiyaya əməl edilməsin. Həmçinin normal nitq tempindən yavaş və ya sürətli şəkildə danışmaq nitqi çətin eşitməyə və qavramağa səbəb olan amillərdəndir. Bütün sözlərlə nitqin aydın olması üçün aşağıdakı qaydalara əməl etməlidir:

1. Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq və həmin materialı sistemləşdirmək;
2. Mətn yazılıdırsa, dönə-dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri, yəni məntiqi vurğulu sözləri aydın və nəzərəçarparcaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
3. Sözü qrammatik formalarını düzgün və aydın tələffüz etmək;
4. Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək;
5. Mətnə qarşıya çıxacaq çətin mənalı sözləri, məsələn alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri, dialektizmləri, omonim, arqo və jarqonları və sair izah etmək;
6. Hər hansı bir əsəri yazan, problemi araşdıran müəllifin, tədqiqatçının vəzifəsi, elmi dərəcəsi, fəxri adı və sair haqqında dinləyicilərə məlumat vermək
7. Əsər, məqalə, radio və televiziya verilişləri və sair kimi istinad olunan mənbələr nəzərə çarpdırılmaqla bərabər adının qeyd edilməsi;
8. Əks əlaqə yaratmaq, sual vermək, cavablar almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək, yeri gəldikdə əlavə şərh vermək. (3, 149)

Nitqin yığcamlılığı geniş anlayışdır və yığcamlılıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın şəkildə, ən zəruri hesab edilən sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə edilməsi başa düşülür. Yığcamlılıq əsasən nitqdə sözcüklüyə qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözcüklük nitqdə artıq, lüzumsuz sözlərin, ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı, eyni bir mətləbin ayrı-ayrı cümlələrdə bir neçə dəfə ifadə olunması, çox danışmaq, uzunçuluq və sair mənalı ifadə edən bir anlayışdır.

Yığcamlılıq ingilis və amerikanların danışığında özünü göstərir və ciddi şəkildə diqqət edilir. Onlar sözlərin sıx olmasına, fikirlərin genişliyinə daha çox önəm verirlər. Hər bir natiq bu prinsipə əməl edərək geniş mətləbləri yığcam şəkildə, həyati faktlar, nümunələr əsasında ən lazımlı söz və ifadələri istifadə etməklə dinləyicilərə çatdırmalıdır.

Nitq mədəniyyətini şərtləndirən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Nitqin təmizliyi ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən dil vahidlərinin nitqdə istifadə edilməməsidir. Nitqi təmiz şəkildə ifadə etmək üçün nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə aid olan danışq tərzinə yol verməmək, əcnəbi sözləri lüzumsuz şəkildə istifadə etməmək, tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurları aradan qaldırmaq, jarqon sözlərdən və ifadələrdən istifadə etməmək, mədəni danışqda başqasını təhqir etməmək, şəxsiyyətinə toxunacaq söyüş, qarğışlardan, ədəbsiz, qeyri-etik ifadələrdən qaçmaq lazımdır.

“Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etdirməlidir. Belə olmadıqda dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi”. (2, 46).

Nitqin düzgünlüyü həm yazılı, həm şifahi nitqdə qrammatik qaydalara, ədəbi dil normalarına əməl etmək deməkdir. Düzgün nitq zamanı cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, fikirlə aydın olmalı, uyğun sözlər seçilib düzgün tələffüz edilməlidir. Bunlardan əlavə olaraq, nitqin düzgünlüyü üçün ən əsas şərt budur ki, fikir realılıqla bağlı olmalıdır, onu düzgün ifadə etməlidir.

Natiq nitqinin mühüm digər bir tələbi də cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Bunun üçün natiq nitqində fikrini dolğun, sanballı, aydın, təsirli cümlələrlə ifadə etməlidir. Düzgün cümlə qurmaq üçün natiqin fikirləşmək və nümunəvi cümlələr düzəltməyə ehtiyacı yoxdur. Bu bacarıq nitqdə vərdişə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir

özünəuyğun şəkildə ifadə edilməlidir. Natiq bədii təsvir vasitələri ilə zəngin nitqə sahib olmalı və onları öz nitqində əksik etməməli. Əgər obrazlı ifadələr yerində istifadə edilərsə, bu zaman nitq xoşagəlimli olur, bədiiliyi, təsir gücü artır.

Nitqin zənginliyi nitqdə istifadə edilən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi, çoxluğudur. Burada əsas göstərici natiqin geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Bunun üçün hər bir savadlı şəxs hər zaman lüğət ehtiyatının artırılmasına diqqət etməlidir. Nitqin zənginliyini və emosionallığını şərtləndirən bir sıra əlamətlər vardır ki, bunlardan biri intonasiyadır. Bu xüsusiyyət danışana imkan verir ki, intonasiya elementlərindən, yəni məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu, səs tembri və sairədən düzgün şəkildə istifadə edə bilsin, nitqi rəngarəng intonasiya çalarlarına malik olsun.

Nitq zənginliyinin digər bir əlaməti də onun informasiya və məzmun cəhətdən dolğun olmasıdır. Əgər danışılan hər hansısa bir məsələ yenidirsə, hərtərəfli şəkildə sübutlarla, həyati misallarla dinləyicini razı salacaq şəkildə bəhs edilərsə, bu halda nitq maraqla dinlənir.

Nitqin zənginliyindən danışdıqda dilin qrammatik və üslubi imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, danışanın intellektual səviyyəsi, təfəkkürünün fəallığı və sair kimi keyfiyyətləri də unutmamalıyıq.

Nitqin sadəliyi dedikdə fikrin, məzmunun, mahiyyəti bəsitləşməsi deyil. Bu ifadə əsasən nitqin anlaşılıqlı olması, asan qavranılması kimi başa düşülür. Ancaq bu o demək deyil ki, mürəkkəb cümlələrdən qaçıb məzmunu mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək lazımdır. Nitqin sadə olması üçün tələb olunan əsas nüans odur ki, nitqdə işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olsun, hər kəs üçün aydın və anlaşılıqlı olsun.

Nitqin orijinallığını göstərən cəhətlərdən biri fərdi tələffüz tərzidir. Nitq söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü, bir qədər ucadan, aramla danışmaq, oxumaq, bir qədər astadan danışmaq nitq fasilələrində uyğun sözlər fikirləşib tampaq və nitqini davam etdirmək, danışmaq zamanı intonasiya çalarlarından məharətlə

və məzmununa uyğun şəkildə istifadə edə bilmək və sair amillərə görə tələffüz baxımından fərqlənir.

Bədii təsvir vasitələri də nitqin orijinallığı təmin edən göstəricilərdəndir. Məcəzi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbeh, metafora, mübaliğə və sair kimi bədii təsvir vasitələri düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilərsə, nitq təsirli, obrazlı, orijinal şəkildə təzahür olunur.

Əgər danışan nitqi məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, məqsədinə və sair əlamətlərə görə ifadə edərsə, onda nitqin münasibliyi prinsipini yerinə yetirmiş olur.

Nitqin rabitəliliyi prinsipinə əməl edən natiq tələffüz qaydalarını gözləməli, cümlələri düzgün qurmalı, sözləri yerində istifadə etməyi, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməxsus şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır.

Gözəl və təsirli danışmaq bacarığı həmişə qabaqcıl insanlar tərəfindən sevilmiş və bu cür insanlar məzmunlu, obrazlı, aydın, təsirli çıxışlar edən insanlara dərin hörmət hissi bəsləmişlər. Əsl natiqin öz çıxış tərzini, üslubu olmalıdır, natiqlik məharətini elə istifadə etməlidir ki, öz müddəalarını dinləyicilərə çatdırsın. Natiq şəxsiyyətində birinci dərəcəli rol oynayan amillərə natiqlik sənətinin emosionallığı, ideallığı, məzmunluluğu, ideyanın əhəmiyyəti daxildir. Emosionallıq əsasən özünü qızğın və coşğun nitqlərdə, xüsusi məntiqi ardıcılıq və təmkinlə söylənilən məruzələrdə, ehtiras və poeziya ilə dolu mühazirələrdə göstərir. Sözüün emosional təsir qüvvəsi böyükdür. Natiqin hissiyyətə təsir göstərməsi üçün nəzərə alınmalı olduğu üç cəhət vardır. Bunlardan biri natiqin əhval-ruhiyyəsi, biri dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi, digəri isə natiqliyin təsir göstərmə vasitələridir.

Afinada natiqlik məharətinin inkişafı qədim Yunanıstanın məşhur siyasi xadimi Demosfenin adı ilə bağlıdır. Çiçəklənmə dövrü isə Romada öz əksini tapmışdır. Bu dövrün siyasi xadimi Tsitseronun respublikanın müdafiəsinə həsr olunmuş çıxışı nümunəvi nitqə misal göstərilə bilər.

XIX əsrdə natiqlik sənəti Qərbi Avropanın bir sıra dövlətlərində inkişaf edərək Fransa, İtaliya, Almaniya, Avstriya imperiyasını əhatə etmiş burjua-demokratik və burjua inqilabçıları elə bir rəhbər və təşkilatçılar yaradırdılar ki, öz çıxışları, nitqi ilə insanlara güclü təsir göstərirdilər. K. Marksın nitqi qüvvətli məntiqə malik idi və həmişə dinləyiciləri heyran qoyurdu. V. Libknext xatirələrində keç kimin Marks qədər öz fikirlərini aydın ifadə edə bilmək bacarığına malik olmadığını qeyd edərək onun nitqinin dinləyiciləri heyran qoyması fikrini təsdiq edirdi. (18, 7)

Natiqlik məharətinin Azərbaycanda da qədim dövrlərdən XIX əsrin ikinci yarısına qədər inkişafı əsasən mollaxana və mədrəsələrdə müəllimlik edən şəxslərin nitqində müşahidə edilirdi. Ancaq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən natiqlik məharətində yeni dövr başlayır. Azərbaycanın böyük söz ustaları həmişə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, yığcam və təsirli danışmağa, nitqdə işlədilən sözlərin saflığına, yerli-yerində deyilməsinə və sair tələblərin gözlənilməsinə, kütləvi nitqin səviyyəsini yüksəltməyə xüsusi nəzər yetirmişlər.

Azərbaycanda natiqlik sənəti xalqın ictimai-siyasi, məişəti, adət-ənənəsi, təhsil ocaqları və bədii təfəkkürü ilə əlaqədar olaraq inkişaf etdirilib formalaşdırılmışdır.

Adət-ənənə, məişət tərzini natiqliyin inkişafında özünəməxsus rola malikdir. Ə.Haqverdiyev “Azərbaycanda teatr” adlı məqaləsində qeyd edirdi: “Qədim Azərbaycanda ölən böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölən günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya “yuq” deyirdilər. Toplananlar üçün qonaqlıq düzəlirdi, xüsusi dəvət edilmiş yuqçular ikisimli qopuz çalıb oynayırdılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışıb onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi”. (48,446)

Daha sonra isə Həsənbəy Zərdabinin mülahizəsi də diqqəti cəlb edir: “Bir baxın, bizim aşuqlar toylarda oxuyanda onlara qulaq asanlara! Bu zaman bu qulaq asanlar elə hala gəlirlər ki, bə istilahi- türk ətin kəssən də xəbəru olmaz”. (9, 87-88)

Bu faktlar onu göstərir ki, əgər natiqlik sənətindən, natiqlərdən söhbət açıyıqsa, aşuq natiqlərdən yan keçməməliyik. Xalq həyatından bəhs edən dastanlarımız toylarda,

aşiq məclislərində ifa olunaraq hər kəsi, uşağı, yaşlını, qocanı, cavanı, kişini qadını cəlb edərdi və onların zövqünə uyğun olaraq ifalar edilirdi.

Hər bir xalqın ictimai-siyasi həyatında zamanın tələbinə uyğun olaraq ictimai-siyasi natiqliyi formalaşır, istedadlı natiqlər yetişir. Bu natiqlər xalqın yatmış təfəkkürünü oyadır, dost ilə düşməni ayırmağı öyrədir, xalqın mənəvi və siyasi birliyini təmin edir, gənc nəslin formalaşmasında mühüm rol oynayır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda fəhlə sinfinin inkişafı, çarizmə və istismarçı siniflərə qarşı aparılan mübarizə inqilabçı natiqlər dəstəsinin yetişməsi ictimai-siyasi natiqliyin inkişafının yüksək pilləsində idi.

Tədris ocağı olan “Ritorika məktəblərinin” də Azərbaycan natiqlik sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu məktəb natiqlər yetişdirirdi. Mədrəsələrdə, ruhani məktəblərində “Xitabət”, yəni natiqlik sənəti adlı fənn tədris olunurdu və bəzən “Bəlağət”in tərkibində bəzən də müstəqil şəkildə öyrədilirdi. (25, 120)

Bildiyimiz kimi natiqlik incəsənətin bir növü hesab edilir. Bədii ədəbiyyat da incəsənətin bir növü olaraq natiqlik sənəti ilə inikasında əhəmiyyəti nəzərdən qaçılmazdır. Söz sənətkarlarının gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, natiqlik müdriklik və xeyirxahlıq sənətidir. Bədii ədəbiyyatımızda natiqlik sənəti yazıçı niyyətinə, yazıçı idealına xidmət göstərir, əsərin ideyası, estetik-əxlaqi məzmunu ilə əlaqələnilir.

XX əsrdə bir sıra yeni natiqlər yaranmışdı və müxtəlif peşə-sənətlə bağlılığına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılırdılar:

1. Siyasi-ədəbi natiqlər: N.Nərimanov, R.Axundov, Ş.Qurbanov və başqaları;
2. Elmi-akademik natiqlər: Firidun bəy Köçərli, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Bəkir Çobanzadə, M.Rəfili və sair;
3. Səhnə natiqləri: Ü.Rəcəbov, Hüseyn Ərəblinski, Sidqi Ruhulla, Mehdi Məmmədov, A.M.Şərifzadə, Ə.Ələkbərov və sair;
4. Bədii söz ustaları: M.S.Ordubadı, S.Vurğun, C.Cabbarlı, Ə.Haqverdiyev, Əli Nazim, M.Hüseyn və başqaları.

Beləliklə, dil normaları əsasında yaranan, onları tənzimləyən ritorika dilçiliyin bir bölməsi olaraq incəsənətin bir növüdür, nitq fəaliyyətidir. İnsan nitqinin səlisliyini, tətbiq imkanlarını şərtləndirən praqmatikanın linqvistik işarələri bəhs edilən situasiyanı, reallıq və illuziyaları formalaşdırır, səlis nitqlə, səlis məntiqlə qeyri-səlis dil arasında olan uyğunsuzluqları açıb göstərir.

1.2. Ritorika və fiqurativ dil

Ritorika sözün səlis, düzgün, yerində işlədilməsidir. O, fikrin şifahi, yaxud yazılı şəkildə yetərinə yerinə yetirilməsidir. Yaxın zamanlara qədər ritorikaya ədəbi dilin gözəlliyini təmin etmək məqsədilə üslub fiqurlarının öyrənilməsi kimi baxılmışdır. Hal-hazırda isə ritorika öz estetik mahiyyətini saxlamaqla yanaşı konseptual innovasiya vasitəsi kimi koqnitiv funksiyaya malikdir. Məqalədə müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ritorikanın məğzi və mahiyyəti, onun fiqurativ dillə əlaqəsini araşdırmağa həsr olunmuşdur. Təbii ki, bütün dillər bəlli qrammatik qayda-qanunlara tabedir. Sözün qüdrətini və ifadənin təsir gücünü artırmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən – məcazlardan istifadə olunmasının tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bu zaman söz və cümlələr yeni formalar, daha dəqiq desək, fiqurlar şəklində təzahür edir. Qədim yunanlar yeni və qeyri-adi formalara malik iki yüzdən artıq məcazi nitq fiqurunun olduğunu göstərirlər. Romalılar ritorika elminə böyük töhfələr vermişlər. Amma orta əsrlərdə ciddi geriləmələrlə üzləşən bu qədim elm sahəsi o qədər unudulmuşdur ki, sonralar adlanmanın özü belə fərqli mənə kəsb etmişdir. Söz və cümlələrin aldığı çoxsaylı formaları yunanlar sxema (σχημα), romalılar figura adlandırırlar. Hər iki söz eyni mənəni bildirir. Figura sözü latınca fingere feilindən düzəlib “əmələ gətirmək, qurmaq” mənalarını bildirir. Bu söz ingilis dilində figure, transfigure, configuration, effigy, feint, feign və s. kimi sözlərlə ifadə olunur. (26, 15).

Son dövrlərdə linqvistik semantikada olduğu kimi, mənə və təfəkkürlə bağlı elm sahələrində fiqurativ (məcazi) dilə marağın artdığı müşahidə olunur. Ritorik fiqurlar və troplar məcazi mənə bildirdiyinə görə, əslində ifadəli nitqin zirvəsində dayanır. İstər troplar, istərsə də nitq fiqurları ənənəvi ritorikadan gəlir və onlar dildə ikinci növ

mənanı (secondary meaning) bildirir (38, 9). K. Alm-Arvius ingilis dilindən iki misal gətirərək onların tipik məcazi mənalarını izah edir.

1) I was beginning *to reap the benefits* of my long daily walks in the woods (Məsələrdə gündəlik uzun gəzintilərimin faydalarını biçməyə başlayırdım)

Reap the benefit(s) of something idiomatik konstruksiyasındakı *reap* feilinin mənası daha geniş anlayışı təsvir etmək üçün genişlənmişdir, yəni məcazlaşmışdır (38, 10).

K.Kaçyari və S.Qluksberq göstərir ki, sintaqmatik kombinasiyalardakı, yaxud söz birləşmələrindəki sözün təməl semantik mənasının pozulması onun semantik sferasındakı dəyişikliklə əlaqədardır. Bu da müəyyən kənara çıxmalarla müşayiət olunur (37, 449). Deməli, məcazi transformasiya dil elementinə onun ilkin mənası ilə birbaşa assosiasiya olunan başqa bir semantik funksiya yükləyir.

Müəllifin müraciət etdiyi digər misal belədir:

2) The British Prime Minister Neville Chamberlain resigned in May 1940 when *Hitler* had invaded France (1940-cı ilin may ayında Hitler Fransaya müdaxilə edəndə Britaniyanın Baş naziri Nevil Çemberlen istefaya getdi).

Təbii ki, cümlədə Adolf Hitlerin şəxsən Fransaya müdaxiləsi yox, məhz Hitlerin komandanlığı altında müəyyən ordu hissələrinin müdaxiləsi nəzərdə tutulur [2, 10].

Ümumiyyətlə, məcazi dilin, xüsusən, metaforanın tək-cə gündəlik diskursda deyil, həm də idrakda oynadığı mühüm rolu danmaq olmaz. Məcazi dil gündəlik ədəbi dilə əlavə olunan bir zینətləndirmə kimi qavranılmamalıdır. Əksinə, məcazi dil güclü kommunikativ və konseptual vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir (12, 48).

Müxtəlif növ fiqurativ mənalar dil elementlərinin tətbiqində semantik dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da polisemiya kimi anlaşılır. Dilin faktiki istifadəsi zamanı diksiyalar, konkret sözlər və onlarda işlədilən konstruksiyalar diskursun spesifik sferası–təcrübənin real sferası və iştirakçıların verbal mübadilədə informasiya-ya malik olduqları xəyali dünya haqqında nəyi isə deyir (25, 12).

Məcazlardan bəhs edərkən “fiqurativ mənə” və “fiqurativ dil” anlayışlarını izah etmək bir zərurət kimi ortaya çıxır. Əksər tədqiqatçılar sözün həqiqi və məcazi mənalarını

haqqında ilkin biliklərə malik olmamış deyillər. Amma bu məfhumları semantik və koqnitiv müstəvidə araşdırmaq məqsəduyğundur.

Keyti Vels semantikada məcazi mənəni mənə ekstensiyasının geniş növü kimi izah edir ki, bu da sözün çoxmənəlilik və polisemiya ilə əlaqədardır. Sözün həqiqi, yaxud təməl və ya konseptual mənəsi ilə yanaşı məcazi və ya metaforik mənəsi də vardır. Başqa cür desək, sözün ilkin lüğəvi mənəsindən savayı, məcazi mənələri də vardır, yəni söz öz həqiqi mənəsindən uzaqlaşaraq məcazilik qazanır (44, 160).

Təbii ki, sözün mənə çalarlığı onun ilk mənəsindən törəyir. Məsələn, Azərbaycan dilində “göz” sözünün həqiqi mənəsi “insan, heyvan və quşlarda görmə orqanı” deməkdir:

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır (50, 69).

Ala gözlüm, səndən ayrı gecələr,

Bir il kimi uzun olur, neyləyim? (49, 106).

Bu sözün *iyəninin gözü, bulağın gözü, tərəzinin gözü, pəncərənin gözü* kimi məcazi anlamda xeyli mənə çalarlıqları vardır. Məsələn:

Qaynar bulaqların gözündən içər;

O ellər gözəli, o el yavrusu. (51,19).

Qulam müəllim şüşə gözün müqabilinə gəldi, vərəqəni uzatdı (48, 184) Hacı bir heyvərə daşı tərəzinin bir gözünə qoyub deyir... (48, 222) və s.

Bəzi hallarda sözün məcazi mənəsi həqiqi mənənin əvəzinə işlənəcək dərəcədə ümumiləşir. Buna ölü metaforalar (dead metaphors) da deyilir. Anqlo-saksonlardan fərqli olaraq ingilislər nadir hallarda keen (yəni ‘sharp’ (kəskin, iti)) weapons (silahlar) deyirlər. Amma keen sözü işlədilmə şəraitindən asılı olaraq tamam başqa mənə kəsb edir: we may be keen (yəni ‘enthusiastic’) to learn such things (Belə şeyləri öyrənməkdə həvəsli ola bilərik). İngilis dilində latın dilindən alınma bir çox sözlər yalnız məcazi mənədə işlənir. Məsələn, -prehend (‘götürmək; tutmaq, qavramaq’) kökündən comprehend, apprehend feilləri düzəlmişdir. Zamanında “məcazi” anlamda işlənmiş sözlər indi həqiqi mənəsində, yaxud əksinə, işlənməkdədir (45, 160).

Bəzi dekonstruksionistlər həqiqi mənə ilə məcazi mənə arasında dəqiq fərqin olduğunu inkar edirlər. Onlar bütün dillərin məcazi kökünün olduğunu əsas gətirərək

özlərinə haqq qazandırılar. Bir sıra alimlər məcazi mənaları normadan sapmalar kimi nəzərdən keçirmişlər. Əslində nitq fiqurlarının deviasiyalarla sıx bağlı olması fikri inandırıcıdır. Fikrin daha təntənəli və təsirli ifadəsi üçün bəzən qrammatik normalardan kənara çıxılmasının özü norma sayıla bilər. Koqnitiv linqvistlər dekonstruksionistlərdən daha da irəli gedərək məcazi dilin fundamental əhəmiyyətini sübut etməklə yanaşı onu insan təfəkkürü ilə daha sıx əlaqədə öyrənməyin faydalı olduğunu göstərmişlər. Məcəzi dil konseptuallaşmada mühüm rol oynayır və demək olar ki, linqvistikada koqnisiyanın əsasını təşkil edir. R.Qibs və L.Kolston göstərirlər ki, məcazi mənənin təcrübəyə əsaslanan tədqiqi və interpretasiyası koqnitiv elmin çoxfunksiyalı fəaliyyət sferasında daha məhsuldar olur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “məcazi dil çox vaxt insan təcrübəsinin məcazi konsepsiyalarını (dərkini – G.B.) əks etdirir” (41, 327).

Sam Qluksberg “Məcəzi dil anlayışı: metaforalardan idiomlara qədər” adlı əsərində metaforalardan, idiomlardan, troplardan və s. bəhs edir. O, Xose Orteqa və Qasetin “Metafora insanın malik olduğu ən məhsuldar gücdür” deyimini fəslin əvvəlinə çıxararaq Oksford lüğətinə müraciət edib metafora sözünün mənşəyini araşdırmışdır. Deməli, metafora yunanca metapherein (META + pherein) sözündən törəyib “transfer etmək”, “aparmaq, daşımaq” və s. mənalarına gəlir (42, 327).

Klassik bəlağətdə metafora metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, kinayə və digər bədii ifadə vasitələri kimi, adətən, ritorikanın daxilində müəllifə olunur. Amma C.Lakof və M.Consonun yazdıqları “Yaşadığımız metaforalar” (1980) adlı konstruktiv əsər koqnitiv linqvistikanın rəsmi təməlini qoydu. Əsərin adından da görüldüyü kimi, koqnitiv linqvistikanın mərkəzində metaforalar dayanır. Həmin vaxtdan etibarən, metaforalar haqqında tədqiqatlar aparmaq bir növ dəb halını almış, koqnitiv linqvistika deyəndə metafora, metafora deyəndə koqnitiv linqvistika xatırlanmışdır. Metafora artıq ritorikanı da ağışuna almışdır. Yəni ritorikanın başlıca elementi kimi ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilən metafora hər iki elm sahəsinin fəvqünə yüksəlmiş, bir növ müstəqil status qazanmışdır. Cəsarətlə demək olar ki, son bir neçə onilliklər ərzində heç bir nitq fiquru metafora qədər geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Hətta “koqnitiv linqvistika metaforik kateqorizasiya təsviretmə sxemi (M.Conson), koqnitiv

qrammatika (R.Lanqaker), mental fəza və kontaminasiya (J.Fukonye, M.Törner), diaxronik prototiplər semantikasası (D.Gerarts) üzərində iş formasında meydana çıxmışdır” (37, 168-169).

Çox vaxt “troplar” və nitq fiqurları adı altında öyrənilən fiqurativ dil formaları arasında ən geniş yayılanı metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, mübaliğə, oksimoron, atalar sözləri, vasitəli sorğu və bir sıra idiomlardır. Fiqurativ dilin anlaşılması üçün xüsusi koqnitiv proseslərin olması vacibdir. Raymond Qibs bəzi müəlliflərə istinadən göstərir ki, sözün həqiqi mənası normal koqnitiv mexanizmlər vasitəsilə dərk edilə bilər, amma sözün məcazi mənasını anlamazdan əvvəl dinləyici ilk növbədə fiqurativ ifadənin deviativ xarakterini müəyyənləşdirməlidir (41, 314).

Ritorikada Aristotelin ardınca gedənlər daha çox şifahi diskursa daha çox nəzər yetirirlər. Onlar ritorikanın linqvistik, tematik, sosial cəhətdən tədqiqinə üstünlük verirlər. Orta əsr alimlərində bəzisi öz əsərlərində ritorikadan bəhs etdikdə şifahi ənənəyə geniş yer verirdilər. Onlar öz interpretasiyalarını mümkün qədər mötəbər və inandırıcı göstərmək üçün folklordan və şifahi ənənələrdən faydalanırdılar. Həmin müəlliflərin ritorika ilə bağlı təsəvvürləri ritorik arqumentdən, inandırmadan, məna axtarışından, yaxud anlaşılmazlığın dərkindən daha çox “fiqurativ ritorika”, “fiqurativ dil istifadəsi”, “fiqurativ nitq”ə yaxın idi. Ronald Cekson və İleyn Riçardson ritorik xüsusiyyətlərlə fiqurativ növü bir-birindən ayırmayaraq göstəririlər ki, onların hər ikisi şifahi ənənələrdə mövcuddur. Ritorika üslublaşdırılmış və ya zinətləndirilmiş nitq fiqurlarından ibarətdir. Aristotelçilərin nəzərində ritorikanın məqsədi etik inandırmadır. O, ədalət və ədalətsizlik, xeyir və şər, bərabərlik və bərabərsizlik, faydalılıq və faydasızlıq, mədh və zəmm, doğru və yanlış məsələləri ilə əlaqədardır. Deməli, ritorika başlıca olaraq, inandırma sənətidir və linqvistika ilə sıx bağlıdır (47, 49).

Əlbəttə, məcazi məna bildirən ifadələrin qrammatik normalardan kənara çıxması labüddür. Lakin bu sapmaların özündə belə qəbul olunmuş qaydalar vardır. Səlis fikri ifadə edən dil qaydasız ola bilməz. Bəlağət fiqurları və troplar fikrin məcazi ifadəsinə xidmət etsələr də, baş verən deviasiyaların qrammatik qayda pozuntusu kimi qəbul olunub ondan imtina edilməsi mümkün deyildir. Sözün hərfi mənası onun məcazi

mənası ilə – yaxud əksinə – qırılmaz surətdə bağlıdır. Adətən, əvvəlcə sözün hərfi mənası müəyyənləşdirilir, sonra onun kontekstə uyğun gəlib-gəlməsinə baxılır. Şifahi ünsiyyət zamanı danışanın davranışları məcazi mənanın anlaşılmasını asanlaşdırır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, klassik bəlağətdə metafora metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, kinayə və s., adətən, ritorikanın daxilində öyrənilir. Antik dövrlərdən bəri ritorika məcazlar sistemi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Ritorika insana müxtəlif söz və üsullarla niyyətini ən gözəl və inandırıcı şəkildə ifadə etmə qabiliyyəti verir. Fikrin gücü və aydınlıq səviyyəsi metafora, metonimiya, təşbeh, kinayə, sinekdoxa və s. vasitəsilə dəyişir. Söz real leksik mənasında işləndikdə həqiqi, əsas leksik mənasından savayı, digər mənalar bildirdikdə məcazi mənə kəsb edir. Deməli, məcaz bir sözün və ya ifadənin başqa bir mənada işlədilməsidir. Beləliklə, ritorikanı fiqurativ dildən ayrı təsvür etmək mümkünsüzdür.

II FƏSİL.

RİTORİK FİQURLARIN AŞKARLANMASINA ÜMUMİ YANAŞMA

2.1. Ritorik fiqurlar

Fikrin daha obrazlı, emosional çatdırılması üçün dildə müxtəlif priyomlardan istifadə olunur. Bunlar dilin ritorik və ya üslubi fiqurlarını təşkil edir. Ritorik fiqurlardan bədii əsərlərin dilində iki məqsədlə istifadə edilir:

1. Yazıçı məqsədinə xidmət
2. Birinci məsələdən irəli gələn obrazların fərdiləşməsi.

Bədii diskursda istənilən nitq nəticə etibarilə dioloji nitqdır və oxucu ilə dinləyiciyə ünvanlanmışdır. İstənilən nitqdə açıq ya da gizli şəkildə təzahür edən qarşı tərəf var. Bədii dil obrazlı dildir və dilin üslubu və ritorik vasitələri ilə zənginləşdirilmiş yüksək estetik təsir gücünə malik dildir. Oxucuya, dinləyiciyə təsirin ən mühüm vasitələri estetik faktorlardır ki, bu da ritorik vasitələri də əhatə edir. Ritorik vasitələrə məcazlar və ritorik fiqurlar aid edilir.

Bəzi Avropa ritorikləri ritorik fiqurlar adı altında məcazları da öyrənirlər, ancaq məsələ ondadır ki, bədii dildə məcazların tutumu, linqvistik statusu fiqurlardan fərqlənir. Belə ki, əgər bədii diskursda məcazlar dərin fikrə, psixoloji əsasda köçürmələrə əsaslandığı halda, fiqurlar mövcud struktur tərkibində əməliyyatların aparılması ilə ifadənin yeni təsiredici axara salınması və digər incə məqamlar nəzərdə tutulur. Bu vaxt eyni fikrin adi informativ məzmunca ekspressivlik, emosiya yaradan vasitələrlə müdaxilələr olunur ki, haqqında danışılan mətnlərin estetik təsiri bununla bağlıdır. (24, 22)

Bədii diskursda ritorik vasitələr fikri və söz fiqurlar kimi çıxış edirlər. Ritorik fiqurlar içərisində fikri fiqurlar xüsusilə fərqləndirilir və nitq fəaliyyəti prosesində xüsusi aktivliyə malik olur. “Fikri fiqurlar fikirlə oyun prosesini özündə ehtiva edir. Bu, natiqin mövqeyi, müxtəlif növ antitezalarla, sual və xitablarla, qradasiya, kontrast və pauzalarla nitq intensiyasında aparılan oyundur”. (24, 42)

Fikri fiqurlar içərisində predmetin mənası adı altında antiteza, ritorik təyinlər, fikri dəqiqləşdirmələr və s. fiqurlar öyrənilir. Predmet xüsusi ifadə tərzində əsasən əks mənalı sözlərin qarşılaşdırılması, əlavə sözlərlə mənanın açılması və dəqiqləşdirilməsi nitqin törəməsi və verballaşması fonunda baş verir. Bu qəbildən olan fikri fiqurlara ayrılıqda nəzər salaq.

Yunan sözü olan və əkslik mənası bildirən antiteza qədim Yunan və Roma ritoriklərinin daim diqqətində olmuş, müasir dövrdə isə dilçilikdə, riyaziyyatda (cəbrdə) termin kimi işlədilir. Dilçilikdə antiteza əks mənalı ifadə edir, riyaziyyatda isə bərabərliyin vahidlərindən birinin əks işarəyə çevrilməsi kimi anlaşılır.

Antiteza bədii fiqurunun əmələ gəlməsində dilin iki səviyyəsinin ünsürləri – leksik və sintaktik vahidlər iştirak edir. Leksikada onlar, əsasən, antonimlərin (mütləq və ya mətni antonimlərin) sayəsində, sintaktsisdə isə həm antonimlərin iştirakı ilə əmələ gələn mətnlərin, həm də öz-özlüyündə kəskin fərqlənən, ümumi məzmununda təzadlıq ifadə olunan ayrı-ayrı cümlələr vasitəsilə ortaya çıxır. Antiteza cümlənin, mürəkkəb sintaktik bütövün, abzasın və iki abzasın tərkibində olar bilər. (7, 28-29)

T.Ə.Əfəndiyeva antitezadan bəhs edərkən yazır: “Bu üslubi fiqur leksik-semantik vahidlərin (antonimlə) və əksmənalı sintaktik tərkiblərin sayəsində ortaya çıxan qüvvətli ifadə vasitəsidir. Antitezanın əsasında təzad durur. Təzad isə müəyyən anlayışların ayrı-ayrı əlamətləri arasında özünü göstərir. Antonimlər vasitəsilə yaranan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə bərabər, üslubi effekt yaratmaq üçün də istifadə edilir”. (8, 106)

Antitezalarda xüsusi struktur-semantik qəlibdən danışıarkən onun semantik tərəfi ön plana çıxır, ancaq bu da qeyd etdiyimiz strukturdan da müəyyən qədər asılıdır. Diqqətimizi belə bir misal cəlb edir:

The iridescent bubbles were beautiful. But they were the falsest thing in the sea and the old man loved to see the big sea turtles eating them (53, 30).

Dildə antitezalar işləndikdə əsasən aşağıdakı semantik əsasa – məntiqi bazaya söykənir:

1. Əks anlayış və obrazların qarşılaşdırılması. Əks anlayışların qarşılaşdırılması möhkəm məntiqi-psixoloji əsaslara malikdir, çünki qarşılaşdırmanın özünün də məntiqi vardır. Həmin məntiq ritorik çərçivədə xüsusi qabiliyyətlə səciyyələnir. Əslində, antiteza struktur cəhətdən bir üzvün bir neçə üzvlə qarşılaşdırılması əsasında formalaşa bilər, əsas məsələ isə qarşılaşdırma üçün dərin məntiqi əsasın şüurda işlədilməsindən ibarətdir;
2. Antiteza hansısa vahid anlayış çərçivəsində əks mənaların qarşılaşdırılması əsasında yarana bilər. Adətən, hansısa obyektə və ya subyektə səciyyələndirmək üçün ardıcıl olaraq sinonimlərdən istifadə olunur, bu ardıcılıq emosionallığı və pafosu artırır. Lakin eyni obyektə antonimlik anlayışlar çərçivəsində baxmaq məsələyə həm baxış bucağını, həm də onun təsir dairəsini dəyişdirir;
3. Antiteza yaradan tərəflərdən biri diqqət mərkəzində olan digər tərəfi daha çox nəzərə çatdırmğa xidmət edir. Belə olan halda əks mənəli sözlərdən biri köməkçi funksiya daşıyır. Bədii diskursda yazıçı bu ritorik fiqurdan hansısa hadisəni və ya obrazı xüsusi nəzərə çatdırmaqdan və ya hadisənin gərginliyini çatdırmaqdan ötrü istifadə edir. (30, 180).

Bədii diskursda formal cəhətdən antitezanın bir neçə forması ilə qarşılaşırıq:

- Antiteza bir və ya bir neçə üzvdən ibarət ola bilər, burada əsas məsələ semantik əkslikdən ibarətdir.
- Quruluşca mürəkkəb antitezalar silsiləli şəkildə təyinlərdən ibarət olur, nəticədə də adi hadisəni qeyri-adi şəkildə aktuallaşdırır.
- Antiteza sinonimik səciyyədə ola bilər, yəni antitezanın bir üzvü quruluşca sadə, digər üzvü isə ona sinonim olmaqla mürəkkəb ola bilər. (24, 50)

R ritorikaya dair tədqiqatlarda antitezanın bir növü kimi oksimoron fərqləndirilir.

E.N.Zaretskaya yazır: “Oksimoron sıxılmış, ona görə də paradoksal səslənən antitezadır. O, antonimik isimlərlə sifətlərdən və feillə zərflərdən ibarət olur”. (31, 429)

Oksimoron iki əks mənəli sözün bir sintaqm yaratması ilə səciyyələnir, abstrakt leksikaya əsaslanır: *And he had other delicious little self-induced pains* nümunəsində *delicious* və *pains* əks mənəli sözlərdir, bir sintaqm kimi çıxış edərək yeni abstrakt anlayışın yaranmasına səbəb olur.

Fikri fiqurlardan ritorik təyinin də adını qeyd etmək lazımdır. Qrammatik təyinlər adlardan öncə gəlir və onu keyfiyyət, əlamət, miqdar və s. baxımdan təyin edir. Ritorik təyinlər isə qrammatik təyinlərdən fərqlənir. Ritorik təyinlər fikri təyinetməyə əsaslanır, mürəkkəb əqli əməliyyatlarla səciyyələnir, metaforik məzmunu malik olur.

Ritorik təyinlər vahid düstura malik olmur, struktur sərbəstliyə malikdir. Ritorik təyinin ifadəsi müəllifin fikri hansı mətn qəlibinə yerləşdirməsindən asılı olur. Onlar metaforalar və müqayisələr formasında təzahür edərək əlamət və keyfiyyətin müqayisəsi üzərində qurulur. Ritorik təyinlərin bir qismi fikri açılma ilə səciyyələnir:

At eighteen, when he went to New Heaven, Anson was tall and thick-set, with a clear complexion and a healthy color from the the ordered life he had led in school. His hair was yellow and grew in a funny way on his head, his nose was beaked – these two things kept him from being handsome – but he had a confident charm and a certain brusque style, and the upper-class men who passed him on the street knew without being told that he was a rich boy and had gone to one of the best schools. Nevertheless, his very superiority kept him from being a success in college – the independence was mistaken for egotism, and the refusal to accept Yale standarts with the proper awe seemed to be little all those who had. So, long before he graduated, he began to shift the centre of his life to New York. (52, 99)

Nümunədən də aydın olduğu kimi, fikri təyin bütöv bir mətni əhatə edə bilər.

Emosionallıq və ekspressivlik yaradan digər bir fikri fiqur isə qradasiyadır. Qradasiya termini latın dilindən götürülmüş, *yüksəlmə, güclənmə* mənasını verir. Hər hansısa fikri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün semantik cəhətdən bir-birinə yaxın olan sözlərin ardıcılıqla düzülərək bir-birini tamamlaması və fikri ardıcıl olaraq gücləndirib, zəiflətməsinə xidmət edir.

L.M.Qranovskaya yazır ki, qradasiya bir predmetə aid olan ifadələrin elə bir düzümüdür ki, həmin ifadələrin köməyi ilə fikri və ya emosional məzmun ya yüksəldir, ya da endirilir (30, 56).

Qradasiyaya verilən tərifdən aydın olur ki, o, məzmunca iki cür olur:

1. Yüksələn qradasiya – predmet və ya hadisəyə aid emosionallığın mərhələli şəkildə yüksəlişi ilə səciyyələnir. O, həm semantik, həm də emosionallıq və coşqunluq tempinin artımı ilə bağlıdır.
2. Enən qradasiya – tempin yavaş-yavaş aşağı düşməsi ilə əlaqəlidir. O, tempin, coşqunun, semantik baxımdan mənanın kiçik anlayışlara doğru intensiv şəkildə düşməsi ilə səciyyələnir.

Qradasiyanın mühüm əlamətlərindən biri də onun intensivliyə malik olmasıdır ki, bu intensivlik də hansısa ardıcılığa malik olmaqla prosesualdır. Onun yüksəliş və eniş tempi də məhz predmet və hadisələrdən, bədii əsərlərdə yazıçının onlara münasibətindən asılı olaraq müəyyənləşir. Nümunəyə nəzər yetirək:

The sun rose thinly from the sea and the old man could see the other boats, low on the water and well in toward the shore, spread out across the current. Then the sun was brighter and the glare came on the water and then, as it rose clear, the flat sea sent it back at his eyes that it hurt sharply and he rowed without looking into it (53, 27).

Qeyd edilən nümunədə fikrin artım tempini nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, *The sun rose thinly* ifadəsi daha sonra *Then the sun was brighter* və nəhayət *it rose clear* ifadələri ilə məcazlaşmanı əks etdirir və eyni zamanda intensive artım ilə səciyyələnir. Bu nümunədə semantic və emosionallıq baxımdan temp artmışdır. İntensivlik isə üç ifadə ilə məhdudlaşmışdır. Qeyd üçün deyək ki, qradasiyada intensivlik ən az iki üzv vasitəsilə ardıcıl şəkildə arta bilir və onun təyinedicisi qradasiya strukturundakı hər bir əvvəlki üzvdür.

İntensivliyi yaradan vasitələri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Morfoloji vasitələr. Qüvvətləndirici ədatlar.

The boy is smart, the woman said smart and cold. Very cold in the head (53, 89) nümunəsində “cold”-un intensivlik tempi iki üzv arasındadır, nəzərdə tutulan obyektlə “the boy” bağlı keyfiyyət göstəricisi “cold”-un adi dərəcədən yuxarıya doğru artımı ritorik yolla həyata keçmişdir. Qeyd olunan morfemlərin funksiyası təkə morfoloji

çərçivə ilə məhdudlaşmayaraq, onun hədudlarından kənara çıxır, nitq fəaliyyəti zamanı kommunikasiya üçün lazım olan əlavə olaraq ritorik məzmununda yüklənir.

2. Leksik-sintaktik vasitələr. Buraya leksik təkrarlar və həmcins tərkiblərdən ibarət təkrarlar aiddir. Bildiyimiz kimi, tərkiblər dilin sintaktik səviyyəsinə aiddir. Onlar müəyyən informative yüklə yüklənirlər, lakin kommunikasiya prosesində informativ funksiyadan əlavə ritorik funksiya da yerinə yetirir. Burada əsas məsələ mövcud sintaktik ölçülər çərçivəsində nitqə yeni rəng verməkdən ibarətdir. Misallara müraciət edək:

Originally the land was owned by the state and by living on it and declaring the intention of improving it, a man could obtain title to a hundred and fifty hectares (53, 186).

Yuxarıdakı misalda üç tərkib “land”ə aiddir, onlar həmcins təyinlərdir. Dildə həmcins təyinlərin mövcudluğu hər bir dilin qrammatik formalarına müvafiq olaraq mövcuddur. Ancaq onların ritorik yüklə yüklənməsi həmin konstruksiyanın müəyyən semantik ölçülər çərçivəsində bütövlüyü, tamlığı qradasiyanın struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə tənzimlənir. Qrammatikada həmin üzvlər müstəqildir, sadalanma intonasiyası ilə deyilir, lakin ritorikada onlar bir anlayış altında birləşərək qradasiya strukturunu formalaşdırır. Haqqında danışdığımız tərkiblərin qrammatik və ritorik aspektləri də bu nöqtədə fərqlənir (24, 56).

Qrammatik cəhətdən əlavələrə oxşayan ritorik fiqur ekzerqaziya fikri dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Ekzerqaziya söz birləşmələri və tərkiblərə əlavələr şəklində semantik aydınlaşdırıcı və emosionallıq baxımdan ritorik yüklə yüklənmiş vahidlərdir.

Ekzerqaziya müəyyən qədər ritorik təyinlərə oxşayır, lakin onlar arasında ciddi fərq vardır. Çünki ekzerqaziya özündən əvvəlki üzvü izah etsə də, təkcə onu təyin etmir, həm də qradasiyada olduğu kimi ona emosionallıq əlavə etməklə fikri qradasiya yaradır. Daha doğrusu, onda təyinetmə xüsusiyyətindən daha çox qradativ xüsusiyyət var. Belə bir ingilis bədii mətninə diqqət yetirək: *At my age I don't even hesitate to*

confess that entirely unchivalrous images of Allie Calhoun – that lovely name-rushed into my mind nümunəsində ritorik baxımdan əlavə ilə mətnə daxil olunan “*that lovely name*” bədii diskursda xüsusi təsirə malik ritorik bütövlük yaradır və konkret obyektin “*Allie Calhoun*” emosional mənzərəsini ifadə edir. Faktiki olaraq həmin məqamın obrazın həyatında necə önəmli rol oynadığını bu ritorik fiqur vasitəsilə çatdırır. Deməli, ritorik fiqurlar kommunikasiya prosesində müəyyən qədər də informative rola malik olur (24, 58).

Ekzerqaziya semantikasında fikri dəqiqləşdirmə aparıcı rola malikdir və bu xüsusiyyəti onu digər ritorik fiqurlardan fərqləndirir.

R ritorik fiqurlar içərisində pauza (fasilə) də fərqləndirilməlidir. Pauzalar sözlərlə reallaşmır, müəyyən intervalda fasilə verməklə həyata keçir. Bu zaman jest, mimika kimi vasitələrdən istifadə edilir. Pauzanın kommunikativ və qeyri-kommunikativ növləri fərqləndirilir.

Qeyri-kommunikativ pauzalarda məlumat və məlumatı müşayət edən emosional-ekspressivliklə müşayət olunmur. O, nitqdə texniki xarakter daşıyır.

Kommunikativ pauzanın isə aşağıdakı tərəfləri fərqləndirilir:

1.Mətnin müəllifi tərəfindən pauzanın (fasilə) düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməsi və onun nitq intensiyası ilə bağlı olması.

2.Məlumat alanın susmanın məqsədi səciyyə daşması ilə bağlı məlumata malik olması.

3.Mətnin müəllifi onu qəbul edənin ifadə olunan fasilənin mahiyyəti barədə ümumi biliyə malik olması (24, 60).

R ritorik fiqurlardan biri də canlandırmadır. Canlandırma metaforanın növüdür. L.M.Qranovskaya yazır ki, canlandırma qədim məcazlardan biridir və insanları fəvqəltəbii qüvvələrə, bitkilərə və bəzi heyvanlara olan etiqadı ilə bağlıdır (30, 123).

Bədii əsərlərdə kölgə, kabus, dünyasını dəyişmiş insanların canlandırılması geniş yayılmışdır. U.Şeksprin “Hamlet” əsərində əsərin qəhrəmanı kölgələrlə,

kabuslarla danışır, onlarla ünsiyyətdə olur. Bu cür canlandırmaq ədəbi priyom hesab olunur.

Ritorikada canlandırma struktur cəhətdən iki hissədən ibarət olur. Bunlardan ilki, insani keyfiyyətlərin cansızlar üzərinə köçürülməsidir. İkincisi isə, nitqin müvafiq formada ritorik qəlibinə salınması və daha emosional, daha təsirli formaya gətirilməsidir.

İngilis dilli bədii əsərlərdə meşə, çay, səhra, dəniz, günəş, balıq, külək kimi cansız varlıqların canlandırılması, ünsiyyət obyektinə çevrilməsi geniş yayılmışdır: *The wind is our friend, anyway, he thought* (52, 91).

Ritorik fiqurlardan biri olan ritorik nida isə hiss, həyəcan, emosiya ifadə edir: *Edna isn't a member of your family. She most certainly is!* (52, 121) Nümunədə nida iki cür ifadə oluna bilər. Birincisi, sadə nəqli cümlə kimi, ikincisi isə, nida cümləsi kimi. Burada most və certainly sözləri mətnə emosionallıq vermişdir. Bununla belə, cümlə öz informativliyini qorumuşdur. Nida cümlələrində informativlikdən əlavə sevgi, istək, nifrət, həyəcan və s. kimi hislər nəzərə çatdırılır.

İfadə məqsədinə görə sual cümlələrinin üç növü fərqləndirilir:

-Həqiqi suallar;

- Ritorik suallar;

- Təhrikedici suallar.

Ən az ritorik nidalar qədər təsir gücünə malik fikri fiqurlardan biri də ritorik suallardır. Ritorik sualları sintaktik sual cümlələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət odur ki, ritorik suallar cavab tələb etmir, informasiya alıcı xüsusiyyətə malik deyildir. O nəyinsə təsdiqi yaxud inkarı ilə bağlı olan cavab etməyən fiqurdur. Yəni, mahiyyət etibarilə təsdiqedici və inkaredici olur.

Ritorik suallar elmi tədqiqatlarda müxtəlif terminlərlə ifadə olunur: poetik suallar, emosional suallar, erotema və s. K.A.Dolinin isə ritorik sualı “uydurma sual” adlandıraraq onu iki qrupa ayırır.

1. Kimə isə müraciət edilən (lakin cavab tələb etməyən) uydurma suallar ünvana müəyyən təsir göstərmək üçündür;
2. Yalnız ekspressiv funksiya yerinə yetirən, yəni ünvana hər hansı bir təsir göstərmək məqsədi güdməyən uydurma suallar (31, 137-138).

O.V.Petrov bədii nitqdə ritorik sualın bir neçə vəziyyətdə özünü göstərdiyini bildirir:

1. Ritorik sual inandırma fiquru kimi bir neçə sualın verilməsi. *Now, have I ever given you reason to doubt my love for you, or my word?*
2. İnandırma məqsədi ilə bir neçə ritorik sualın ardıcıl verilməsi. *Why couldn't he have just mucked off and not have taken the exploder and the detonators? Why was I such an utter god damned fool as to leave them with that bloody woman?*
3. Natiq sualı verir və kimsədən cavab gözləməyərək özü cavablandırır. *I can't, Father; how can I just because you say that? Of course, I can't!*
4. Natiq sual verir və onun cavabı qarşı tərəfin ixtiyarına verilir. *Whose child are you? He said: "Whose child he? The present is linked with the past, the future with both. She had never heard philosophy pass those lips before". (34, 123)* Ritorik sual cümlələrinin intonasiyası həqiqi sual cümlələrinin intonasiyasından fərqlənir və onlar emosional tərzdə ifadə edilir.

Bura qədər bəhs etdiklərimiz fikri fiqurlar idi. Ritorikada öncə də qeyd etdiyimiz kimi söz fiqurları da vardır ki, dildə əsas ritorik vasitələr kimi çıxış edirlər. A.S.Seyidova yazır ki, əgər fikri fiqurlarda ritorik əməliyyat, əsasən, fikri səviyyədə aparılırsa, söz fiqurları nisbətən sadə quruluşludur, onların ifadəçiləri olan sözlər nitqdə müxtəlif mövqələrdə işlənilməklə ritorik cəhətdən yüklənir, çatdırılacaq fikrin ifadəsinin nominativ tərəfi ilə yanaşı, onun emosional tərəfini də formalaşdırır. (24, 73)

Ritorikada bir sıra söz fiqurlarına rast gəlinir. Onlardan ayrılıqda nümunələr əsasında bəhs edək.

Ritorik təkrarlar. Xüsusi bir məqsədə xidmət edən, həm struktur, həm də leksik vahidlərin təkrarı şəklində mövcud olan söz fiquruna ritorik təkrarlar deyilir. Dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda təkrar bir anlayış kimi birmənalı qəbul olunmur. Fikrin və sözlərin təkrarı heç bir məqsədə xidmət etmirsə, bu, pragmatik məqsəd daşımayan təkrardır və ritorik təkrara aid deyildir.

Ritorik təkrar, əgər demək mümkünsə, sıfır təkrarlardan fərqli olaraq müəyyən informativ yükə yüklənmiş emosionallıq və ya ekspressivliklə xarakterikdir. Əgər biz dil səviyyəsində təkrarlardan danışırıqsa, deməli, onların ritorik yüklənməsini unutmamalıyıq. Ritorik yüklənmə nədir? Ritorik yüklənmə dil vahidlərinin adi informativ funksiyasından əlavə, informativ yükə müəyyən qədər əlavə olunan emosional-ekspressiv çalarla səciyyələnir. Əgər təkrar ritorik yüklənirsə, həm struktur, həm də semantik baxımdan yenidən motivləşir. (24, 76-77)

Dilçilikdə təkrar müsbət mənada işlənirsə, onun hansısa semantik mənə yükü var, məqsədyönlü xarakter daşıyır və eynicinsli səs, söz və cümlələrin təkrarlanması ilə reallaşır.

Dildə fonetik təkrarlara eynicinsli səslərin təkrarı aid edilir. Fonetik təkrarların da iki növünü fərqləndirmək mümkündür.

1) Assonanslar – vurğulu saitlərin təkrarından ibarət olan fonetik təkrarlardır. Təkrarın bu növünün yaranması üçün bir neçə sözdə vurğulu saitlər birləşərək motivləşməlidir. Bu zaman sait səslərin harmoniyası qafiyə yaratmağa xidmət edəcəkdir. Nəsr əsərlərinin, əsasən də, şeirlərin dilində assonanslardan çox istifadə olunur. Nümunələrə nəzər salaq:

*I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er vales and hills,
When all at once I saw a crowd,
A host, of golden daffodils,
Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze (62, 24)*

Bu nümunədə *beneath, trees, breeze* sözlərində uzun *e* səsi, *floats* və *o`er, host* və *golden* sözlərində *o* səsi assonans yaratmışdır. Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

*Once upon a midnight dreary, while I pondered, weak and weary,
Over many a quaint and curious volume of forgotten lore —
While I nodded, nearly napping, suddenly there came a tapping,
As of some one gently rapping, rapping at my chamber door. (62, 22)*

Yuxarıdakı nümunədə isə *dreary, weak* və *weary* sözlərində *ea* birləşməsi, *curious* və *volume* sözlərində *u* saiti, *napping, a tapping, as, rapping* sözlərində isə *a* saiti assonans yaratmışdır.

Assonanslar oxşar səslənən səsləri də əhatə edir, nəticədə də bəzən sonda yerləşən təkrarlarla – epiforalarla qarışdırılır. Ona görə də oxşar sözlərlə oxşar səslər fərqləndirilməlidir.

2) Alliterasiyalar – isə assonanslardan fərqli olaraq samit səslərin təkrarı nəticəsində yaranır. İngilis dilində sətirin əvvəlində, ortasında, sonunda gələn samit alliterasiya yarada bilər:

*He was four times a father, this fighter prince:
one by one they entered the world,
Heorogar, Hrothgar, the good Halga
and a daughter, I have heard, who was Onela's queen,
a balm in bed to the battle-scarred Swede (64,19)*

Yuxarıdakı şeir nümunəsinin birinci sətirində *f* samitinin, üçüncü və dördüncü sətirində *h* samitinin, sonuncu sətirində isə *b* və *s* samitlərinin alliterasiya yaratmışdır. Nümunədən də aydın olduğu kimi, alliterasiya sətirin müxtəlif yerlərində işlənmişdir. Başqa bir nümunədə isə, eyni səsi [k`] ifadə edən *c* samitinin alliterasiya yaratdığını görmək mümkündür. Bundan başqa, qeyd etdiyimiz nümunədə *b, s, l* samit səslərinin fonetik təkrarı müşahidə olunur:

Closed my lids, and kept them close,

And the balls like pulses beat;

For the sky and the sea, and the sea and the sky

Lay like a load on my weary eye,

And the dead were at my feet. (64, 9)

Təkrarların başqa bir növü isə leksik təkrarlardır. Ritorik fiqur kimi leksik təkrarların cümlədə yerləşmə mövqeyinə görə anafora və epifora növləri fərqləndirilir.

Sintaktik anaforalar yanaşı gələn bir neçə misra və ya cümlənin eyni sintaktik vahidlə başlanmasından ibarət olur və özünü iki şəkildə göstərir:

1. Sadə cümlələrdən ibarət olan ardıcıl misra və ya cümlələr eyni sintaktik vahidlə başlanır. Belə təkrirlər, əsasən, ya bir surətin nitqindəki cümlələrdə, ya da müəllif təhkiyəsində işlənir. Elə də olur ki, surətlərdən birinin nitqindəki cümlənin başlanğıcında gələn sintaktik vahid digər personajın ona verdiyi cavab və ya cavabların əvvəlində təkrarlanır, yəni onun nitqi – cavabı həmin sintaktik vahidlə başlanır:

And do you now put on your best attire?

And do you now cull out a holiday?

And do you now strew flowers in his way

That comes in triumph over Pompey's blood? Be gone!"

2. Mürəkkəb cümlələrin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələr eyni sintaktik vahidlə başlanır: *Of all the gin joints in all the towns in all the world, she walks into mine (7, 52).*

Anaforalar cümlənin əvvəlində təkrarlana leksik vahidlərdir. Anaforalar həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində işlənərək mətnin, fikrin təsir gücünü artırmağa xidmət edir:

Nəzmdə anaforaların işlənməsi:

Every breath from my bronze-pounded chest,

We will raise this wounded world into a wondrous one.

We will rise from the gold-limbed hills of the west.

We will rise from the windswept northeast,

where our forefathers first realized revolution.

We will rise from the lake-rimmed cities of the midwestern states.

We will rise from the sunbaked south.

We will rebuild, reconcile and recover.”(65, 11)

Nəsrədə anaforaların işlənməsi: “***It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of Light, it was the season of Darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair, we had everything before us, we had nothing before us, we were all going direct to Heaven, we were all going direct the other way***” (65,11)

Anafora istifadə olunan dil vahidlərinin mətnin əvvəlki fraqmentində şərhinə əsaslanır. Anaforik münasibət qabaqcadan təyin olunma, mətnin yanaşı, ardıcıl iki vahidinin əvvəlində işlənen ilə bağlıdır. Anaforik istinad, yaxud anaforik istiqamətləndirmə əvvələ doğru yönəlir. Dilçilikdə anaforik münasibətin əsas yaradıcısı kimi anaforik əvəzlilər qəbul edilir. Lakin anaforik münasibətdə yalnız əvəzlilər deyil, əvəzedici sözlər – substitutlar da işləkdir. Bir sıra dillərdə, o cümlədən, ingilis dilində substitut funksiyasını yerinə yetirən xüsusi sözlər vardır (7, 61) Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatlarda anafora əvəzlilik və artikl kimi də nəzərdən keçirilmişdir.

Anaforalar cümlənin əvvəlində gəlməklə tam və ya müəyyən morfem tərkibinə görə təkrarlana bilər. Tam təkrarlar, adətən, mətn yüklü sözün bir neçə başlanğıcında ardıcıl təkrarından ibarətdir. Adətən, xalq arasında “kəlmə baş deyirsən” ifadəsi də bu məntiqlə bağlıdır. Morfem təkrarı isə hansısa sözün və ya əsasın müvafiq şəkildə təkrarı ilə bağlıdır. Tam təkrardan fərqli olaraq, morfem təkrarı müəyyən qədər də səs harmoniyasına əsaslanır.

1) *He would go to Robin Hill – to that house of memories. Pleasant memory – the last. (52, 211)*

2) *I will go when the snow is melting fast. (52, 252)*

Digər təkrar növü sözlərin tam formal təkrarıdır. Bu cür təkrar, əsasən, mətdə anaforik münasibətlərə əsaslanır. Anaforik təkrarlar mətdə sanki emosiyayı, hissi oyadır, ayağa qaldırır, qradiativ şəkildə onların intensivləşməsi baş verir. Məsələn,

If they are full of troops male a staright mark. Mark for guns. Big ones, thus smell ones, thus. Mark for cars. Mark for ambulances. Thus, two wheels and a box with a cross on it. Mark for troops on foot by companies, like this, see? A little square and then Mark beside it. Mark for cavalry, like this you see? (52, 75)

Yuxarıdakı misalda “mark” sözü bir neçə dəfə təkrar olunmaqla emosiya coşqusunun ifadəsinə çevrilir, emosionallığı artırır. Qeyd olunan ritorik fiqurun ritorik yüklənməsi də bundan ibarətdir. Yuxarıdakı parçada sintaktik paralelizm xüsusiyyətləri də vardır. Bədii diskursda bir neçə təkrar növündən yerli-yerində istifadə etmək bədii mətni daha təsirli vasitəyə çevirir. Bu cür xüsusiyyətlər yazıçı üslubunu səciyyələndirən əlamətlərdən biri ola bilər:

To say that Jon Forsyte accompained his mother to Spain unwillingly would scarely have been adequate. He went as a well-natured dog poes for a walk with its mistress, leaving a choice mutton bone on the lawn. He went looking back at it. Forsyte deprived of their mutton-bones are won` t to sulk. But Jon had little sulkiness in his composition. He adored his mother, and it was his first travel. (52, 96)

Daha çox poetik dil üçün səciyyəvi olan bu ritorik fiqurlar bir-birinin ardınca yüksələn emosiyanın istifadəçiləridir. Hər dəfə “*He, Spain, I`d*” və s. təkrar olunduqca obyekt yaxınlaşır, emosionallıq və intensiv xüsusiyyət qazanır. Həmin xüsusiyyətlər nominativliklə birləşərək xüsusi ritorik situasiya yaranır, bu zaman isə ritorik bəzənmə subyektiv akt kimi xüsusi mahiyyət qazanır.

Epiforik təkrarlar, yəni epiforalar isə, əsasən, poeziyada qafiyə mövqeyində, nəsr əsərlərində isə cümlənin sonunda gəlir:

El Sordo was thinking: It is haped like a chancre. Or the breast of a young girl with no nipple. Or the tope cone of a volcano. You have never seen a volcano, he thought. Nor will you ever see one. And this hill is like a chancre. Let the volcanoes alone. It`s late now for the volcanoes (52, 273)

Qeyd etdiyimiz nümunədə *volcano* sözü dörd dəfə təkrar olunaraq epiforik təkrar kimi çıxış etmişdir.

Təkrarın başqa bir növü qrammatik paralelizmdir. Qrammatik paralelizm dedikdə eyni zamanda morfoloji və sintaktik paralelizmlər nəzərdə tutulur.

Paralelizm iki və ya daha çox cümlədə qrammatik və semantik oxşarlığa əsaslanır (28, 55)

Qrammatik paralelizmin bir növü olan morfoloji paralelizmlər morfoloji təkrarlardan kəskin şəkildə fərqlənir. Eyni morfoloji morfemin və ya morfoloji semantikanın mətn daxilində təkrarı morfoloji təkrara aid edilir. Burada morfoloji semantika dedikdə kateqorial paradigmanın eyni üzvünün təkrarı nəzərdə tutulur. Məsələn, feilin əmr forması, indiki zamanın şəxs paradigmasının müəyyən nöqtəsində təkrarı və s. Morfoloji paralelizm paralel konstruksiyalarda, yəni cümlələrdə paralel olaraq işlənən şəkilçi morfemləri əhatə edir:

I kissed thee ere I killed thee: no way but this;

Killing myself, to die upon a kiss. (56, 77)

Soon break, soon wither, soon forgotten,

In folly, in reason rotten. (55, 316)

Rose slowly, slowly,

Dimming, hiding

The light of my dream. (54, 36)

Morfoloji paralelizm morfemlərin təkrarına əsaslanır, onlar formal və funksiya cəhətdən eynidir. Hər dəfə morfoloji vahidlər təkrarlandıqca paralel cümlələrin emosional-ekspressiv effektini artırır, linqvo-poetik dəyərini yüksəldir. Məsələn bundadır ki, hər hansı fikrin ifadəsi üçün zaman və şəxs şəkilçilərinin işlənilməsi labüddür, lakin qeyd etdiyimiz məqam həm də ritorik-üslubi keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Çünki ritorik-üslubi xüsusiyyət dil vahidlərinin kontekstual şəraitdən asılı olaraq qazandığı əlamətdir. (24, 85)

Sintaktik paralelizmin öyrənilməsi XVIII əsrə təsadüf edir. Qədim yəhudi dini kitabları üzrə tədqiqat aparan R.Laut həmin mənbələrdə rast gəldiyi simmetrizmi paralelizm adlandırmaqla bu istiqamətdə tədqiqatlara başlanğıc vermişdir. Müəllif paralelizmi şeir və misralar arasındakı uyğunluq hesab etmişdir. Müəllif uyğunluq deyəndə, şübhəsiz ki, şeirin misraları və ya hissələri arasındakı simmetrizmi nəzərdə tutur və məsələnin mahiyyətinə vararaq semantik paralelizmdən də bəhs edir. Onun fikrincə, paralelizm əvvəlki misralarda verilmiş fikrin sonrakı misralarda ona yaxın və ya əks məzmun ifadə etməklə yaxın qrammatik konstruksiyalarla verilməsi deməkdir. Bu konstruksiyalarda iştirak edən sözlər və ya tərkiblər isə paralel üzvlər adlanırlar. (30, 99)

Bundan başqa sintaktik paralelizmin üç növü fərqləndirilir:

-Sinonimik paralelizm;

-Antitetik paralelizm;

-Sintetik paralelizm.

Bir fikrin müxtəlif formalarla verilməsi sinonimik paralelizmdir. Məzmun etibarilə əks mənalı sözlərin qarşılaşdırılması antitetik paralelizm adlanır. Paralelizmin son növü sintetik paralelizmi isə digərlərindən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, sinonimik və antitetik paralelizmlərdə məsələnin fikri tərəfi əsas götürülürsə, sintetik paralelizmdə isə məsələnin formal tərəfinə üstünlük verilir.

Sintaktik paralelizm cümlələrdə oxşar qrammatik strukturun üst-üstə düşməsidir. Bu zaman, cümlə strukturunun bir hissəsi üst-üstə düşürsə, tam paralelizm, hamısını əhatə edərsə, natamam paralelizm yaranır. Nümunələrə nəzər salaq:

There are various kinds of shocks; to the vertebrae; to the nerves; to moral sensibility; and, more potent and permanent, to personal dignity. (53, 120)

Yaxud:

You reached Paddington station half an hour before his time and a full week after, as it seemed to him. He stood at the appointed bookstall, and a crowd of Sunday

travellers, in a Harris tweed suit exhaling, as it were, the emotion of his thumping heart. He read the names of the novels on the bookstall, and bought one at last, to avoid being regarded with suspicion by the bookstall clerk. (52, 82)

Nümunlərdə mürəkkəb cümlə daxilində konstruksiyaların paralelizmi tam paralelizmə nümunədir.

Ritorikada fiqurlar içərisində inversiya da tədqiq olunur. Söz birləşməsi və ya cümlənin tərkibini təşkil edən komponentlərin yerdəyişməsi inversiya adlanır. Söz sırasının pozulması düşünülmüş şəkildə baş verir. Bu hadisə ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb olsa da, bədii dildə, poeziyada söz sırasının pozulması normative xüsusiyyətə malikdir.

Dilçilikdə inversiya sintaktik və üslubi vahidlərin sintezindən ibarətdir. Normativ qaydada düzümlənmiş cümlələrdə intonasiya vasitəsilə ekspressiv – emosional yüklənməni həyata keçirmək mümkündür, lakin inversion yüklənmə daha effektiv və təsiredicidir. Buna da səbəb odur ki, inversiya zamanı həm ritorik, həm də struktur xüsusiləşməsi baş verir. Qeyd olunan cəhətlər danışanla dinləyən arasındakı adekvat anlaşmaya şərait yaradır (24, 95).

K.M.Abdullayev yazır: “Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentləri arasında işlənir. Bunda əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə möhkəm bağlanması əldə edilsin (4, 157).

İngilis dilində söz sırasından danışarkən İ.R.Qalperin isə yazır ki, ingilis dilində cümlədə söz sırasına görə neytral formada əvvəldə mübtədə, xəbər sonra isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri gəlir, belə ki, mübtədə, adətən, məlumat verəndir. Onun ardınca gələn cümlə üzvləri isə yeni məlumat verəndir. Ancaq digər cümlə üzvləri gələndə və mübtədə başqa yerdə gələndə cümlə strukturu yeni qrammatik məzmun daşıyır (29, 83).

Ümumiyyətlə, ingilis dili ilə bağlı tədqiqatlarda bu dildə söz sırası funksiyası iki cür səciyyələndirilir: 1. Qrammatik; 2. Struktur qrammatik.

İngilis dilində cümlə üzvlərinə uyğun olaq inversiyaları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Tamamlıq cümlənin əvvəlində gəlir:

To her mother she said...

2. Təyin təyin olunandan sonra gəlir:

Pondridge – she said – the healer, was such a fine man, and he had such difficulty in making two ends meet, and getting his theories recognized (53, 103)

3. Xəbərin ad hissəsi mübtədadan əvvəl gəlir:

You`ve no idea how devoted Pondridge is. (53, 103)

4. Xəbərin ad hissəsi bağlamadan əvvəl gəlir, yaxud onların hər ikisi mübtədadan əvvəl gəlir:

And again came the feeling that it was all deaded and disgusting, his own love so different! (53, 187-188)

5. Tərzi-hərəkət zərfi mübtədadan əvvəl gəlir;

Aiming at the centre of his chest, a little lower than the decive, Robert Jordan fired (53, 236)

6. Tərzi-hərəkət zərfi və xəbər mübtədadan əvvəl gəlir:

To firsy to come were the Hon Miles Malpractice and David Lennox, tje photographer (26, 129)

2.2. Xiazm, epanafora, epifora

Bədii əsərlərin dilində istifadə olunan üslubi vasitələr arasında sintaktik fiqurlardan xiazm, epanafora, epifora xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sintaktik fiqurlar və ya üslubi fiqurlar (latın sözü *figura-образ*, *şəkil*) – antik ritorikada rəqs sənətindən götürülmüş “*figura*” termini nitqə bəzək verən qeyri-adi sintaktik nitq ifadələrini bildirmişdir. Sintaktik fiqurun həqiqi mənası odur ki, o, nitqi fərdiləşdirir, ona yüksək

emosional çalar verir, bununla da nitqin ümumi sintaktik quruluşundan asılı olaraq, konkret ifadəli məna qazanır (61, 21)

Filologiya, təbabət, psixologiya və təsviri sənətdə özünə yer tutmuş bu termin müasir dövrdə tez-tez işlənir. Poetikada bu termin bir ədəbi üsulu ifadə edərsə, dilçilikdə isə xiazmin linqvopoetik vasitə kimi onun struktur-semantik tərkibindən, habelə ritorik-üslubi funksiyasından bəhs olunur. “Kəşimə, çarpazlaşma məzmunu verən xiazm simmetrizmə əsaslanmaqla həm inversiativ, həm də paralellik xüsusiyyətlə malikdir. Psixologiyada bu termin kəşimə sahələri bildirir; psixanalitik sahənin inkişafı ilə bağlı isteriya hadisəsi hərtərəfli öyrənilməyə başlanır və ona yaxın sahə kimi xiazm tədqiqat obyektinə çevrilir. Keçən əsrin 50-ci illərindən psixologiyada işlənən bu termin psixanalizlə nervoz və psixozdan fərqli hadisəni bildirir. Xəstələr üzrə müşahidələrdə özünü doğruldan bu klinik reallıq sonralar bütün psixanalitiklər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Deməli, psixanalizdə isteriya ilə yanaşı gələn xiazm tərəflərarası münasibətlərə əsaslanır. Təbabətdə xiazm xromosomlarla bağlıdır cə nəzərdə tutulan tibbi anlayışı dəqiq ifadə edir”. (24, 99)

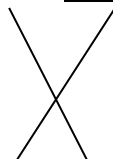
Filologiyada xiazm yuxarıda qeyd edilən elm sahələrindəkindən prinsip olaraq fərqlənmir, lakin spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Üslubi fiqurlardan biri olan xiazm paralelizmin növlərindən biridir. Paralelizm fikrin ifadəliliyini qüvvətləndirən və emosionallıq, ekspressivlik yaradan üslubi-sintaktik fiqurdur. Sintaktik paralelizm bütövlükdə sintaktik modelin təkrarını ehtiva edir. K.N.Vəliyev paralelizmin aşağıdakı təsnifatını təklif edir:

- a) Dil-nitq paralelizmi (normativ-üslubi);
- b) Cümlədaxili-məndaxili paralelizm;
- c) Tam-yarımçıq paralelizm
- d) Ortaq sözlü-ortaq sözsüz paralelizm;
- e) Düz-əks paralelizm (27, 223)

Əks paralelizm olan xiazm eyni cümlə yaxud sintaktik bütövün daxilində bir neçə üzvün düz, daha sonra əks ardıcılıq modeli üzrə sıra yaratmasıdır. Xiazmların özləri də semantik-sintaktik aspektdə aşağıdakı formada təsnif edilir:

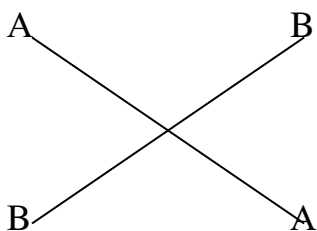
1. Tam xiazm. Aşağıdakı konstruksiya əsasında qurulur:
 - a) I komponent – mübtəda, tamamlıq, zərflük, xəbər.
 - b) II komponent – xəbər, zərflük, tamamlıq, mübtəda.
2. Yarımqıq xiazm. Aşağıdakı konstruksiya əsasında qurulur:
 - a) I komponent – mübtəda, tamamlıq, zərflük, xəbər.
 - b) II komponent – xəbər, tamamlıq, mübtəda, zərflük və ya xəbər, zərflük, tamamlıq, mübtəda.
3. Kvazixiazm (zəif xiazm) (27, 261).

Xiazm bir cümlə daxilində verilən mənanın ikinci cümlədə tərs sıra ilə ortaya çıxmasıdır. Bu halda cümlə üzvləri aşağıdakı kimi çarpaz şəkildə yerləşdirilir və bu cür quruluş xiaстик quruluş adlanır:

I never let a fool Kiss you,

or a kiss fool you. (58, 43)

Xiazmın X şəkildə çarpaz işarələnməsi də təsadüfi deyildir. Bu, sözün mənşəyindən irəli gəlir. Yunancadan khiasmós (χιάσμα) xaç ilə işarələmək deməkdir. Termin kimi XVII əsrin ortalarında meydana çıxmış, XVIII əsrdən isə ingilis ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənmişdir.

Yunan dilində “χ” (khi) hərfinin bir-birini kəsən iki xəttədən ibarət olan yazılışına uyğun olaraq bu termin formalaşmışdır. Xiazmda təkrarların düzülüşünün çarpaz forması ABBA metoduna əsaslanır. Burada A və B təkrarlanan komponentlərdir. Birinci cümlədə verilən A və B komponentləri ikinci cümlədə inversiyaya uğrayır (AB – BA):

İngilis dilində xiazma aid bədii əsərlərdən nümunələr gətirmək mümkündür:

...in his face

Divine compassion visibly appeared,

Love without end, and without measure Grace (9, 12).

The instinct of a man is

to pursue everything that flies from him, and

to fly from all that pursues him (59, 12).

Qeyd üçün deyək ki, üslubiyyatda xiazm çarpaz fiqur kimi tədqiq olunur. Buna səbəb isə, onun formasında və yaranmasında inversiya və paralelizmin iştirak etməsidir.

Xiazmın fərqləndirilməsinin vacib cəhəti ümumi strukturda ikinci komponentin birincisinə nəzərən inversiya ilə bağlıdır: *Pleasure`s a sin, and sometimes sin`s a pleasure* nümunəsindən də görüldüyü kimi, ikinci hissədə təkrar olunan komponentlər yerlərini dəyişmiş, inversiya olmuşdur (19, 116).

Tədqiqatlarda xiazmın təyini üçün aşağıdakı meyarların vacibliyi irəli sürülür:

1. Verilmiş strukturda olan mətn parçasının və ya konteksrin məzmun planı elə olmalıdır ki, həmin məzmun başqa kontekst şəklində verilməsi onun tələb olunan şəkildə qavranmasına xələl gətirmiş olsun;
2. İki komponent arasındakı paralelizm aşkar hiss edilməlidir;
3. Verbal və qrammatik paralelizm mərkəzi dominant obrazlarla, əsas məzmunla əlaqələnməlidir;
4. Xiazm daxilindəki söz və ideya konseptual paralelizmlərlə ifadəsini tapmalıdır;
5. Xiazm strukturu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan hissələrə bölməli və tam şəkildə təşkil etməlidir;
6. Xiazmın nüvəsi onun etik, dini və fəlsəfi yükünü daşmalıdır;
7. Xiazmatik strukturda qırılmanın uzunmüddətli olması məqsəduyğun deyildir;

8. Xiazmatik münasibətdə iştirak edən komponentlərin çoxluğu xiazmin təsir gücünü artırır (35, 3).

Bir-birinə çarpaz şəkildə verilən paralel komponentlərin ardıcıl işlənməsi və ətrafına kənar mətn vahidlərini toplamaması xiazmin anlaşılıqlığını artırır. Əgər bu komponentlər arasına əlavə vahidlər artırılarsa, o zaman xiazmin daşdığı hökm öz qüvvəsini itirər və emosionallıq, ekspressivlik də azalar.

Xiazma folklor və dini mətnlərdə də rast gəlinir və müəllif niyyətinə, məqsədinə xidmət edir. Dilçilikdə isə xiazmin əsas üç növü fərqləndirilir:

1. Sintaktik xiazm;
2. Semantik xiazm;
3. Xiazmatik kalambura.

Sintaktik xiazm sintaktik paralelizmlə müşahidə olunan inversiyadır. Bu cür xiazmlarda sağ və sol tərəf simmetrik olur, beləcə onlar paralel strukturda təzahür edir.

Semantik xiazmda yuxarıdakı əlamətlərə ikiqat leksik təkrar əlavə olunur. Bu tipli xiazmlarda yuxarıda qeyd olunanlara mənanın dəyişməsi də əlavə olunur.

Xiazmatik kalamburalarda solda işlənən söz sağda başqa mənada işlənilməklə xiazm yaradır.

Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, xiazm üslubi vasitə olmaqla bərabər, həmçinin güclü dinamikaya malik olaraq özündə sintaktik paralelizmi, leksik təkrarı və antitezanı ifadə edir.

Nümunəyə nəzər salaq:

“Life is very curious”, she said, and blew smoke form her nostrils. “I would have made a good man, but I am all woman and all ugly. Yet many men have loved me and I have loved many men. It is interesting. Look at me, as ugly as I am. Look closely. Ingles” (52, 92).

Bu mətndə *“Yet many men have loved me and I have loved many men”* xiazmatik strukturu müəllif üslubunu ifadə etməklə yanaşı, mətnin praqmatik təyinetməsinə ciddi təsir edir. Həmin strukturda yuxarıda adlarını çəkdiyimiz sintaktik paralelizm, leksik təkrar və antiteza iştirak edir.

Əslində insan şüurunda xiazmın simmetrik sxemi mövcuddur, bəzən isə bu sxemdən sapmalar da özünü göstərir. Xiazmın sağda olan hissəsinə əlavə sözlər artırılı, ikinci dərəcəli element buraxılı, konstruksiyaların hissələrini ona sinonim onlarla əvəz oluna, xiazmatik konstruksiyada elementin qrammatik forması dəyişə bilər. Həmçinin konstruksiyanın bir elementini ona yaxın olan semantik cəhətcə digər sözlə əvəz etmək mümkündür.

Xiazm sintaktik çevrilmədir, dinamik qrammatikaya daxildir və söyləmin leksik-qrammatik formalaşma yollarından biridir. Xiazmda cümlə üzvlərindən ikisi mübadilə olunmaqla sintaktik paralelizm əsasında formalaşır, bu halda cümlə üzvlərinin semantik mübadiləsi baş verir.

Xiazm çoxşaxəlidir, söz sırasının dəyişməsi ilə səciyyəvidir, ona leksik səviyyədə baxanda onun leksik-semantik təkrara əsaslandığını müşahidə etmək olar ki, bu da linqvistik və məntiqi baxımdan xarakterizə olunur.

Xiazm fikri və struktur bütövlüyünə malikdir. O simmetrik olmaqla oxucuya dərin emosional təsir edir. Xiazmın ritorik fiqur kimi dildəki təyinatı da məhz bundan ibarətdir. Bədii əsərlərlə yanaşı, atalar sözləri, afforizmlər və lətifələrdə də xiazmdan istifadə olunur.

Dilin müxtəlif linqvistik səviyyələri üzrə xiazmların işləndiyini görmək mümkündür.

- Fonoloji səviyyə üzrə xiazmların işlənməsi: Dilin fonoloji səviyyəsi üzrə xiazmlar fonemin və ya hər hansı səs tərkibinin tərsinə çevrilməsinə əsaslanır:

*His hollow belly **echoed** to the **stroke**;*

Nümunədə verilmiş fonetik xiazmı aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$/k > əv/ > < /əv < k/$

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

Four score and seven years ago our fathers brought

*Fourth on this **continent** a **new nation**, **conceived** in liberty...*

Nümunənin birinci hissəsində /kən/ hecasında sonra /nju:/, ikinci hissəsində isə /kən/ hecasından sonra /nei/ hecası gələrək fonetik xiazm yaratmışdır.

- Morfoloji səviyyədə xiazmın işlənməsi: Morfoloji səviyyədə, xiazmus tərs qaydada təkrarlanan hər iki sözdə morfoloji dəyişikliyi ehtiva edir. Məsələn, *Nowhere but here did ever meet*

Sweetness so sad and sadness so sweet.

Qeyd etdiyimiz nümunədə *sweetness* və *sadness* isimləri morfoloji yolla *sweet* və *sad* sifətlərinə *ness* şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir, daha sonra isə morfoloji səviyyədə xiazmı bildirən çarpaz sözlər sırasına salınmışdır.

- Sintaktik səviyyədə xiazmın işlənməsi: Sintaktik səviyyədə xiazm həm funksiyasından, həm də strukturunda asılı olaraq sintaktik elementlərin sırasının dəyişməsinə ehtiva edir. Xiazmla nəticələnən tərsinə çevrilən bir sıra sintaktik elementlər var, məsələn:

*“I (S) shall **undertake** (V) noble courage (O)*

*or my end day (O) in this meadhall **abide** (V).*

Birinci sətirin sintaktik strukturu SVO şəklində verilmişdir. SVO modeli aşağıdakı formada izah olunur.

S (subject) – subyekt, mübtəda

O (object) – obyekt, tamamlıq

V (verb) – hərəkət, xəbər

İkinci sətirin sintaktik strukturu isə OV modeli əsasında formalaşmışdır və burada subyekt buraxılmışdır. Bununla belə, ikinci sətir birinci sətirin sırasını dəyişdirir və eyni zamanda onu gücləndirir.

Üstəlik, xiazmik ardıcılığın birinci hissəsində mübtədadan sonra feil və sifət, ikinci hissədə isə mübtəda və xəbərdən öncə sifət işlənə bilər:

*Well may I ween, your **grief** (S) **is** (V) wondrous great (Adj.);*

*For wondrous great (Adj.) **griefe** (S) **groneth** (V) in my spright,*

Bundan başqa xiazm nəticəsində tamamlıq və xəbər də çarpaz şəkildə təkrarlana bilər:

*To **prove** (V) his puissance (O) in battell brave*

*Upon his foe, and **his new force** (O) to learn (V)*

Nümunəsində tamamlıqlar (his puissance, his new force) xəbərə (prove, learn) nisbətdə yerlərini dəyişərək xiazm əmələ gətirmişlər.

Bundan əlavə, ingilis dilində sintaktik xiazmlarda birinci cərgədə OV, yəni tamamlığın xəbərdən öncə işlənməsinə də trast gəlmək mümkündür:

***My voice** (O) shalt thou hear (V) in the morning, O Lord;*

*In the morning will I direct (V) **my paper** (O) unto thee, and will look up.*

Sintaktik səviyyədə xiazmlar həmçinin aşağıdakı misalda olduğu kimi ismi birləşmə (NP) və xəbərin (V) inversiyasından yararır:

*Adieu! For, once **the fierce dispute** (NP)*

Betwixt damnation and impassion'd clay

Must I burn (V) through: once more humbly assay (V)

***The bitter-sweet** (NP) of this Shakespearean fruit.*

Bundan əlavə, sözönülü ifadədən (PP) sonra xəbərin işlənməsi, daha sonra ikinci misrada xəbərdən ayrılıqda sözönülü ifadənin işlənməsi, təkrarlanması sintaktik xiazmın yaranmasına səbəb olur:

***From Aram** (PP) brought (V) me Balaq and*

*the king of Moab [] (V) **from the eastern mountains** (PP).*

Qeyd etdiyimiz nümunədə xəbər ellipsisə uğramış, yəni ixtisar olunmuşdur.

Son olaraq isə, sintaktik səviyyədə xiazm yaratmaq üçün felin ardınca zərflər də (Adv. P.) işlənə bilər:

Eat (V) hastily (Adv. P.),

*and thoughtlessly (Adv. P.) **clean up** (V).*

- Semantik səviyyədə xiazmın işlənməsi: Semantik səviyyədə xiazmlar eyni sözləri tərs ardıcılıqla təkrarlamaqla yararır. Bu halda birinci sətirdəki sözlər ikinci sətirdə az-çox dəyişikliyə uğramış şəkildə tərsinə çevrilərək, xiazmın çarpaz formasını yaradırlar:

*This man I thought had been **a Lord** among wits;*

*but, I find, he is a wit among **Lords**.*

Belə olduqda təkririn bir başqa növü olan antimetabolanın xiazm kimi çıxış etdiyini görür. Antimetabola eyni sözlərin sintaktik funksiyalarının və bilavasitə

mühitlə əlaqəsinin dəyişməsi ilə mütənasib şəkildə təkrarından ibarət nitq fiqurudur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunədən də aydın olur ki, ifadənin ekspressivliyini artıran bu üslubi fiqur eyni dil vahidlərinin sintaktik funksiyalarının dəyişməsi ilə təkrarlanmasından əmələ gəlmişdir. Nümunədə antimetabolanı əmələ gətirən tərəflərdən biri mübtəda rolundan çıxış edir, ikincisi isə ismi xəbər təərəfi kimi çıxış edir və ya əksinə.

Antimetabolanı klassik poetikada əksər hallarda əks sıra üzrə təkrir, yaxud tərdü-əks adlandırılan təkrir növü ilə qarışıq salınır. Halbuki tərdü-əks poetik fiqurunda əsas şərt həmcins üzvlərinin və ya cümlələrin əks sıra ilə sıralanmasıdır. Antimetaboladan fərqli olaraq, burada təkriri yaradan vahidlərdə heç bir mənə dəyişməsi baş vermir, sadəcə inversiya müşahidə olunur. (7, 70)

İngilis dilində bir sıra ifadələr vardır ki, antimetabolaya misal olaraq göstərilər bilər:

Eat to live, not live to eat.

I go where I please, and I please where I go.

In America, you can always find a party.

If you fail to plan, you plan to fail.

Ask not what your country can do for you; ask what you can do for your country”.

Bəzən isə xiazm yaratmaq üçün yaxınmənalı, sinonim sözlərdən istifadə olunur:

Napoleon was defeated by a Russian winter

And the snows of Leningrad destroyed Hitler.

Antonim, əks və zidd mənalı sözlərin təkrarı da xiazmın yaranmasını şərtləndirir:

That I blind was and am now seeing.

Xiazmlar transformativ sintaktik fiqurdur, özündə üç əlaməti əks etdirir:

1. İlk formanın zerkal simmetriya əsasında təkrar formalaşması
2. Sintaktik funksiyanın əsasında ikiqat leksik təkrarın baş verməsi
3. Sözü ilkin mənası ilə onun omoniminin dəyişməsi (40, 260)

Xiazm atributiv, predikativ və digər söz birləşmələrini əhatə edir. Nümunəyə nəzər salaq:

Muck their egotism and their selfishness and their selfishness and their egotism...
(53, 326)

Həmçinin xiazm genişləndirilmiş ola bilər, yəni əlavə məlumata zənginləşdirilir:
Your mother fled from his house that night; for twelve years she lived quietly alone without companionship of any sort, until in 1899 her husband – you see, he was still her husband, for he did not attempt to divorce her, and she of course had no right to divorce him – became conscious, it seems, of the want of children, and commenced a long attempt to induce her to go back to him and give him a child (52,179).

İngilis poeziyasında Şekspirin “Maqbet” əsərində tam xiazma nümunəsinə nəzər salmaq.

Fair is foul, and foul is fair.

Let's fly away through the fog and filthy air.

Burada “Fair is foul, and foul is fair” misrasında I komponent – mübtəda, xəbər, II komponent – xəbər, mübtəda quruluşundan istifadə edərək tam xiazm yaratmışdır. Yarımçıq xiazmda isə müxtəlif xiastik quruluşlarda rastlaşa bilərik. Fikrimizcə, bu formaların hamısını yarımçıq xiazmın bir növü kimi vermək məsələnin mahiyyətindən uzaqlaşmaq olardı. Belə ki, əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz xiastik quruluş özünü tam ödəmirsə, yəni birinci misradakı ardıcılıq ikinci misrada tam əks sıra ilə deyil hər hansı bir komponentinin yerini dəyişmiş şəkildə təkrarlayırsa, bu zaman burada tam paralelizmdən söhbət gedə bilməz.

İngilis poeziyasında Şekspirin 28-ci sonetinə nəzər saldıqda kvazixiazm nümunəsinə rast gəlirik:

When day's oppression is not eased by night,

But day by night, and night by day, opprest? (57, 20)

Burada *day by night, night by day* məna planında əksinə paralelizm üsulu ilə qurulmuşdur. Lakin bu bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz tam və yarımçıq xiazm kimi çıxış edə bilmir. Bu zaman linqvistik baxımdan sintaktik paralelizmin cümlə səviyyəsində təzahürünə uyğun gələn kvazixiazm nümunəsi görürük. Adətən, əks paralelizm nümunələrini hədəf dildən ana dilə tərcümə etdikdə hədəf dildəki xiastik quruluşda vermək mümkün olmur. Yuxarıdakı şeir parçasının Sabir Mustafaya və Tələt

Əyyubov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nümunələrinə nəzər saldıqda açıq-aydın başa düşə bilərik ki, xiastik quruluş tamamilə dəyişilmişdir:

Gündüzün dərini azaltmır gecə,

Gecə də gündüz tək bir qəm-xanədir. (Sabir Mustafa)

Gecə xilas etmir məni gündüzün qəmlərindən,

Gecələr də gündüz kimi gətirir hey dərd, kədər. (Tələt Əyyubov)

Qeyd etmək istərdik ki, ingilis dilində tərs paralelizmin təsnifatlarını linqvopoetik nöqtəyi-nəzərdən araşdırarkən onun Azərbaycan dilində verilən təsnifatlarla oxşarlıq təşkil etdiyinin şahidi olduq. Lakin ingilis dilində xiazmin tam (ing. complete), yarımçıq (partial), zəif (weak) növlərindən başqa güzgü effektli xiazm (mirror), ayrılmış üzvlü (split-member) növlərinə də rast gəldik. Güzgü effektli xiazm İngilis poeziyasında nadir hallarda rast gəlinir və birinci misranın ikinci misrada tam əks ardıcılıq ilə heç bir üzv əlavə olunmadan təkrar olunmasıdır. Biz bu növü adətən tam xiazm kimi götürürük (39, 24)

Bundan başqa, ayrılmış üzvlü xiazm isə ingilis dilində tam xiazmin bir növü kimi götürülür və burada birinci misrada ilk sintaqm(A) və sonrakı sintaqmlar(BC) ikinci misrada dəyişdirilmiş sonrakı sintaqmlar (B*C*) və ilk sintaqm (A) şəklindəki xiastik quruluşa uyğun gəlir (39, 45)

Şifahi xalq ədəbiyyatı xüsusilə xiazmlarla zəngindir. Belə ki, xiastik quruluş poeziya nümunlərinin asan əzbərlənməsinə və yadda qalmasına kömək edir. Xiastik quruluşa bəzən halqavari quruluş da deyilir. İngilis şairi və klassiki Sedrik Vaytmən İlliada və Odessaya aid araşdırmalarında estetik və mnemonik (xatırladıcı) funksiyanı təmin edən xiastik quruluştan məharətlə istifadə olunduğunu qeyd edir. Qədim ingilis poeziyasının ən qədim nümunələrindən olan Beovulf dastanında da biz bu xiastik quruluşu müşahidə edirik (7, 34).

1708-ci ildə meydana gələn uşaq poeziyasının ən ritmik şeirlərindən biri olan “Keçmiş kral Kol” şeiri xiastik quruluş əsasında qurulmuş ən parlaq xiazm nümunələrindən ibarətdir:

Old King Cole was a merry old soul,

And a merry old soul was he;

Nümunədən də göründüyü kimi, birinci cümlənin son sözü ilə ikinci cümlənin başlanması xüsusiyyəti xəbərlə bağlıdır.

Epanaforanın üslubi funksiyalarına görə növləri də müxtəlifdir. Fikrin ifadə vasitəsinin ritmini gücləndirmək və onu melodik şəkllə salmaq üçün ilk misra yaxud cümlənin sonundakı dil vahidi sonrakı misranın və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanır: *I go where I please, and I please where I go.*

Bəzən epanafora bəndin sonundakı ifadənin növbəti bəndin başlanğıcında işlənərək özünü göstərir: *They were happy. Happy parents are happy family.*

Yaxud elə epanafora növləri vardır ki, misranın əvvəlindəki nitq vahidi sonrakı misranın sonunda təkrarlanır:

*When the Moon appears I think about you,
I think about you and it`s mornig already.*

Epanaforanın əlaqələndirici funksiya daşıyan replika-təkrarlar da vardır ki, bunlara əsasən dialoji nitqdə rast gəlirik. Bu zaman obrazlar arasında gedən dialoqda müyyən bir nitq vahidi təkrarlanır:

- *Do you remember Lisa?*
- *Lisa? Blonde Lisa?*

Epanaforanın bu növünə həm gündəlik danışığda, həm də bədii əsərlərin dilində çox rast gəlinir.

Təkrarın başqa bir növü epiforadır. Yunan sözü olan epifora *eyni sonluq* mənasını verir. Epifora eyni dil vahidinin ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, cümlələrin sonunda təkrar edilməsi ilə yaranır. Yəni, bədii və publisitik üslubda ekspressiv vasitə kimi çıxış edərək sətirin, cümlənin və ya bəndin sonunda təkrar olunan sözün mənasını qüvvətləndirir.

Epiforalar şeir dilində qafiyə yarada bilirlər. Şeksprin poetik dilindən gətirdiyimiz nümunədə epiforik təkrarın bütün şeir boyu qafiyə yaratdığını müşahidə edə bilərik:

BASSANIO:
“Sweet Portia,

*If you did know to whom I gave the ring,
If you did know for whom I gave the ring
And would conceive for what I gave the ring
And how unwillingly I left the ring,
When nought would be accepted but the ring,
You would abate the strength of your displeasure.”*

PORTIA:

*“If you had known the virtue of the ring,
Or half her worthiness that gave the ring,
Or your own honor to contain the ring,
You would not then have parted with the ring.” (57, 51)*

Epifora və rədif arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir. Hər ikisi msiranın sonunda təkrarlanan mənanı bildirir. Rədif yalnız nəzm əsərlərində sözün və ya söz birləşməsinin qafiyədən sonra təkrarlanmasıdır. Epifora isə həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində işləyə bilər. Rədiflə bitən misra bəzən bütöv bir şeirin adını daşıyır. Epiforanın isə belə bir xüsusiyyəti yoxdur.

A.S.Seyidova epiforalar haqqında yazır: “Epiforalar cərgəsi artdıqca, emosionallıq, ritorik dəyər də bir o qədər güclənir, intensivləşir. Bədii diskursda belə priyomlar müəllifin intellektual qabiliyyətindən, onun bədii təxəyyülündən, həyatı estetik anlamından asılıdır. Adətən, həmin sənətkarlar simmetrik və harmonal duyuma malik olurlar. Simmetrik duyum kontrastiv anlayışların dixotomiyasından ibarət ola bilər. Bu halda anlayışların qarşılaşdırılaraq geometrik fiqura salınaraq epiforla bağlanması güclü ifadə tərzini yaradır, fikrin məntiqi və emosional tutarını yüksəldir. Epiforik bağlanma kontrastiv anlayışların bağlanması r ritorik baxımdan harmonik səciyyəyə daşıyır, məntiqi baxımdan isə fikri bağlantıların xüsusi forması kimi səslənir”. (24, 82-83)

Cümlənin və ya sətirin sonunda epiforik yolla ritmləmə istər-istəməz fikri təkrarın semantikasına yönəldir, onu qabardır, nitqin tonallığını artırır. Haqqında danışılan ritorik fiqurun həm ritorik, həm də üslubi aspektlərini fərqləndirmək lazımdır. Bəzən tədqiqatçılar bu iki aspektin sərhəddini qarışdırırlar. Ritorik aspekt

kommunikasiya prosesində məsələnin pragmatik və estetik tərəfini nəzərdə tutur, üslubi tərəf isə ayrı-ayrı fərdin düşüncə tərzilə bağlı fikrin özünəməxsus deyim yolu, onun dəsti-xətti öyrənilir. Epiforik təkrarların sıralanma dərəcəsi bədii diskursda müəllifin müəyyən pragmatik məqsədindən asılıdır, o təkrarlandıqca qradientiv olmaqla ritorik cəhətdən artıq yüklənir, sanki şeirdə emosionallıq, çılğınlıq alışmağa doğru gedir (24, 83).

NƏTİCƏ

Ritorika Antik dövrdə Yunanıstanda, daha sonra isə Romada təzahür etmişdir və elm kimi yaranma tarixi e.ə. V əsrdən hesablanır. Klassik ritorika ilk dəfə Qədim Yunanıstanda yaranmışdır. Antik dövrdə olduğu kimi, hal hazırda da ritorika natiqlik sənəti nəzəriyyəsi, gözəl danışiq nəzəriyyəsi, səlis, yaxşı danışa bilmək bacarığı haqqında elm kimi qiymətləndirir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, natiqliyin aşağıdakı növləri vardır: Sosial-siyasi natiqlik; Akademik natiqlik; Məhkəmə natiqliyi; Sosial-məişət natiqliyi; Dini-məscid (kilsə) nitqi.

Natiqin nitqin zənginliyi ilə, səlisliyi ilə seçilir. Nitqin zənginliyi isə dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə xarakterizə olunur. Dil ünsürlərinin müxtəlifliyi ritorik vasitələr əsasında formalaşır. Bu vasitələr fikri fiqurlar (antiteza, sual və xitablarla, qradasiya, kontrast və pauzalar) və söz fiqurlar (təkrar və növləri) deyə iki qismə ayrılır.

Ritorik fiqurlara dilçilikdə məcazların da daxil edildiyini müşahidə edirik. Tədqiqatlarda bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Lakin məcazlar və ritorik fiqurlar bir-birindən fərqlənir. Məcaz sözlərin çoxmənalılığından yaranır, dərin fikrə, psixoloji əsasda köçürmələrə əsaslanır. Ritorik fiqurlar isə sözün ifadə etdiyi həqiqi və məcazi mənadan asılı deyildir, onlar mövcud strukturun dəyişməsi əsasında yaranır. Belə deyə bilərik ki, məcazlar, əsasən, semantika ilə bağlıdırsa, ritorik fiqurlar strukturla əlaqəlidir.

Məcazlar kimi ritorik fiqurlardan da bədii diskursda daha çox istifadə olunur. Təhlil nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu dil vahidlərindən bədii əsərlərdə iki məqsədlə istifadə edilir. Birincisi, yazıçı məqsədinə xidmət etmək üçün. İkincisi isə, obrazların fərdiləşməsi üçün.

Ritorik vasitələrin hər biri emosionallıq və ekspressivlik yaratmağa xidmət edir, onlar danışanın fikrini qüvvətləndirir. Məhz buna görə də, natiqlərin nitqində müxtəlif məqsədlərlə bu üslubi vasitələrə geniş yer verilir.

Tədqiqatdan aydın olur ki, ritorik fiqurlar içərisində təkrarlar həm natiqlik sənətində, həm də bədii diskursda daha intensiv şəkildə çıxış edir. Təkrarın növləri dilin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyələrində özünü göstərir. Tədqiqat işində təkrarın növləri nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Burada əsas diqqət xiazm, epanafora və epiforaya verilmişdir.

Dilçilikdə xiazm ən az tədqiq olunan ritorik fiqurdur. Xiazmdan istifadə yazıçıdan xüsusi sənətkarlıq tələb edir. Xiazm fikrin cümlə üzvlərinin çarpaz yerləşməsi nəticəsində ifadəsinə xidmət edir və bədii, dini, folklor mətnlərində daha çox işlənir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, xiazm özündə paralelizm, leksik təkrar və antitezanın xüsusiyyətlərini cəmləşdirir.

Xiazm müəyyən quruluşa malik olsa da, bəzən onun quruluşunda müəyyən dərəcədə dəyişikliklər etmək mümkündür və bu da xiazmın sxemdə sapmalara gətirib çıxarır. Qeyd edilən dəyişikliklər aşağıdakı hallarda müşahidə edilə bilər: xiazmın ikinci tərəfinə əlavə sözlərin artırılması və ya müəyyən sözlərin çıxardılması, sinonimlərlə əvəzlənmə, xiazmı təşkil edən komponentlərin qrammatik strukturunun dəyişdirilməsi və s.

Xiazm həm də inversiya ilə əlaqəlidir. İnversiyada olduğu kimi xiazmı yaratmaq üçün də müəllif məqsədli şəkildə sözlərin sırasını dəyişə bilər. Lakin inversiyadan fərqli olaraq xiazmda müəyyən konstruksiya əsasında komponentlərin təkrarlanması vacibdir.

Xiazmlar təkcə sözlərin təkrarı kimi çıxış etmir. İngilis dilinin materiallarından əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən, deyə bilərik ki, fonemlər, morfemlər, sintaqmlar da müəyyən xiazm struktur daxilində xiazm yarada bilərlər.

Tədqiqat işində təkrarın az tədqiq olunan digər növü - epianafora da ritorik fiqur kimi təhlil olunmuşdur. Dilçiliklə bağlı tədqiqatlarda bu terminlə yanaşı anadiplosis terminindən də istifadə olunur. Bir cümlə və fikrin sonunda verilmiş nitq vahidinin, özündən sonrakı cümlənin əvvəlində verilməsi nəticəsində epianafora yaranır. Epianafora əlaqələndirici funksiyaya malikdir. Bu ritorik fiqurdan daha dialoji nitqdə istifadə olunur. Bədii əsərlərdən gətirdiyimiz nümunələrin təhlilindən aydın olur ki, epianaforanın dialoji nitqdə istifadəsi müəllifin hər hansı bir nüansı, faktı xüsusilə

vurğulamağa çalışmasına xidmət edir. Epianaforanın bu cür işlənməsi onun replika-təkrarlar növünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Xiazmdan fərqli olaraq epianaforalara şifahi nitqdə də rast gəlinir.

Tədqiqat işində təkrarın digər növü olan epiforaya da yer verilmişdir. Bu üslubi fiqur ardıcıl və ya yaxın yerləşən misraların, cümlələrin sonda təkrar edilməsinə xidmət edir. Cümlənin, bəndin sonunda təkrar olunaraq həmin təkrar edilən sözün mənasını qüvvətləndirir. Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, bir sıra hallarda epifora rədiflə qarışdırılmışdır. Qeyd etməliyik ki, epiforalar qafiyə yaratmaq xüsusiyyətinə malik olsalar da, onlar təbiət etibarilə rədifdən fərqlənirlər. Rədif qafiyədən sonra təkrarlanan və yalnız nəzm əsərlərində işlənən sözlərdir. Epifora isə nəzm və nəsr əsərlərində işlənir, müstəqil şəkildə qafiyə yarada bilir və fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Rədif isə ayrılıqda işlənə bilmir, üslubi baxımdan bütöv bir şeirə aid olub onun adını daşıya bilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasov İ. Koqnitiv linqvistika haqqında. // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, № 1, 2017, s. 168-194.
2. Abbasova Q.Y. Ritorika. Tarix, nəzəriyyə, praktika. Bakı, Turan evi, 2008, 459 s.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərnəşr, 1968. 249 s.
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012, 606 s.
5. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, MBM, 2008, 333 s.
6. Aristotel. Ritorika. Bakı, Turan, 2008, 263 s.
7. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212 s.
8. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı problemləri. Bakı, Elm, 2001, 182 s.
9. Əhmədov Ş.H. Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti. Bakı, Gənclik, 1985, 165 s.
10. Əliyev K.Y. Antik dövrün natiqlik məktəbləri. Bakı, Maarif, 1985, 57 s.
11. Əliyev K.Y. Natiqlik sənəti, Bakı, Azərnəşr, 1994, 160 s.
12. Əliyeva N.M. Mənanın inkişafı və anafora (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında). filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2006, 127 s.
13. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975, 258 s.
14. Hacıyeva A.K. Zoometaforizmlər. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında. Bakı, Nurlan, 2007, 144 s.
15. Həsənov H.Ə. Natiqlik sənəti. Bakı, Nurlan, 2003, 134 s.
16. Həsənova S.Q. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat fənninin tədrisi məsələləri. Bakı, Elm, 2004, 112 s.
17. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

18. Xəlilzadə F.F. Natiqlik mədəniyyəti. // Kaspi, 2013, s. 7.
19. Xudaverdiyev K.F. Təkrar bədii məndə koheziya vasitəsi kimi (İngilis dilinin materialı əsasında). fil. e.n.a.d. al.ü.təq.ed.dis. Bakı, 2005, 150 s.
20. İbrahimova T.M. Azərbaycanca natiqlik sənətinin tarixi-kulturoloji problemləri və Heydər Əliyevin natiqlik təcrübəsi. Bakı, Elm, 2008, 30 s.
21. İsrailova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitə kimi (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2013, 130 s.
22. Məmmədbəyli A.İ. Bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni reymlərin rolu (İngilis dili materialı əsasında). fil.ü.f.d. e.d. al.ü.təq.ed. dis. Bakı, 2015, 126 s.
23. Sadıqov F.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2017, 217 s.
24. Seyidova A.S. İngilis dilinin bədii diskursunda ifadəlilik fiqurları. fil.ü.f.d. e.d. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2014, 118 s.
25. Şiriyev F.A. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, Nurlar, 2014. 399 s.
26. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 429 s.

Rus dilində:

27. Велиев К.Н. Лингвистическая поэтика. Баку, Гяндждик, 1993, 271 с.
28. Вселовский А. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. Собр. сочин., т. 1, СПб, 1911, 102 с.
29. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., Издательство литературы на иностранных языках, 1958, 426 с.
30. Грановская Л.М. Тропи и фигуры. Баку, Мутарджим, 2010, 220 с.
31. Долинин К.А. Стилистика французского языка. Л., Просвещение, 1978, 344 с.

32. Жирмунский В.М. Теория стиха. Л.: Советский писатель, 1975, с. 440-441.
33. Зарецкая Е.Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникаций. М., Дело, 1998, 422 с.
34. Петров О.В. Риторика. М., Проспект, 2007, 424 с.

İngilis dilində:

35. Blomberg C.L. The Structure of 2 Corinthians 1-7 // Criswell Theological Review 4, 1989, 5 p.
36. Bullinger, E. W. Figures of Speech Used in the Bible. New York, Messrs. e. & J. B. YOUNG & Co., Cooper Union, Fourth Avenue, 1898, 1151 p.
37. Cacciari C., Glucksberg S. Understanding Figurative Language. Handbook of Psycholinguistics. London, Academic Press, 1994, 1174 p.
38. Christina Alm-Arvius. Figures of Speech. Christina Alm-Arvius and Studentlitteratur, 2003, 218 p.
39. Donald C. Freeman, İşıl Baş. Challenging the boundaries, New York, 2007, 240 p.
40. Fairelough N.L., Wodak R. Critical discourse analysis / van Dijk Teun A. (ed.) Discourse studies. A multidisciplinary introduction. V.2. Discourse as social interaction. London, Sage Publications, 1997, p. 258-284.
41. Gibbs W. R., Jr. & Colston H. L. Interpreting Figurative Meaning. Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 384 p.
42. Glucksberg S. Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms. Oxford University Press, 2001, 144 p.
43. Hajiyeva A.E. English lexilogy. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 245 p.
44. Katie Wales. A Dictionary of Stylistics. London, Routledge, 2014, 496 p.
45. Man P. Allegories of reading: figural language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust. London: New Haven and Yale University Press, 1979, 313 p.

46. Robert L. Figurative language // Theresa Enos. Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age. Routledge, 2011, p. 267-269.
47. Ronald L. Jackson II, Elaine B. Richardson. Understanding African American Rhetoric: Classical Origins to Contemporary Innovations. Routledge, 2014, 346 p.

Bədi ədəbiyyat:

48. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. iki cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 504 s.
49. Rəfibəyli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 392 s.
50. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 271 s.
51. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. beş cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 219 s.
52. Hemingway E. For Whom the Bells Tolls. New-York, Scribner Classics, 1965, 480 p.
53. Hemingway E. The old man and the sea. M., Progress, 1971, 126 p.
54. Hughes L. Poems. London, The World`s Poetry Archive, 2004, 61 p.
55. Raleigh W. The Nymph`s Reply to the Shepherd. // Pastoral Poems and Sonnets, Think central, 2008, p.316.
56. Shakespeare W. Otello. London, Global Language Resources, 2001, 133 p.
57. Shakespeare W. Sonnets. London, Global Language Resources, 2001, 162 p.

İnternet resursları:

58. Anadiplosis. file:///C:/Users/Guest/Downloads/schemestackk_1.pdf
59. Chiasmus as a Stylistic Device in Donne`s and Vaughan`s Poetry. <file:///C:/Users/Guest/Downloads/EJ1115917.pdf>
60. <https://literarydevices.net/chiasmus/>
61. <http://senet.az/poetizmin-yagli-uzu-uslubu-fiqurlar-elxan-n%C9%99c%C9%99fov/>
62. <https://poemanalysis.com/literary-device/assonance/>

63. <https://www.masterclass.com/articles/poetry-101-what-is-assonance-in-poetry-assonance-definition-with-examples#examples-of-assonance-in-poetry>
64. <https://literarydevices.net/10-poems-all-about-alliteration/>
65. <https://smartblogger.com/anaphora-examples/>
66. <https://literarydevices.net/epiphora/>